

Verkenning duurzame landbouw

doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's

wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu
rapporten

Verkenning duurzame landbouw

Dit rapport is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

De reeks 'WOT-rapporten' bevat onderzoeksresultaten van projecten die kennisorganisaties voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu hebben uitgevoerd.

Colofon

Samenstelling, coördinatie en redactie	Bram ten Cate en Jennie van der Kolk
Redactioneel adviseur	Geert van Duinhoven
Uitgever	WOT Natuur & Milieu
Grafisch ontwerp	Communication Services Wageningen UR
Fotografie	Foto omslag: hollandse hoogte bv Foto's binnenwerk: Rik Olde Loohuis
Illustraties	Rik Olde Loohuis
Drukkerij	Digigrafi
Oplage	200

Verkenning duurzame landbouw

doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's

J.W.H. van der Kolk
H. Korevaar
W.J.H. Meulenkamp
M. Boekhoff
A.A. van der Maas
R.J. Olde Loohuis
P.J. Rijk

Rapport 29

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu
Wageningen, april 2007

Referaat

Verkenning duurzame landbouw: doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's.
J.W.H. van der Kolk, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J. Olde Loohuis & P.J. Rijk, 2007. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen. WOT-rapport 29. 104 blz.

In dit onderzoek wordt ingegaan op de vraag hoe agrarische ondernemers zullen inspelen op toekomstige ontwikkelingen in de maatschappij. Hiervoor zijn agrarische ondernemers in vier verschillende regio's geconfronteerd met twee uiteenlopende wereldbeelden. Het ene wereldbeeld vertegenwoordigt mondialisering, terwijl het andere wereldbeeld meer gericht is op de eigen regio. Agrarische ondernemers uit de regio's Winterswijk, Land van Cuijk, Westland en het Hoge Land zijn tijdens een workshop meegenomen in één van de wereldbeelden. Daar is hen gevraagd hoe zij binnen dit wereldbeeld hun bedrijf en het gebied waarin zij wonen zien in het jaar 2030. Op basis van de resultaten van deze workshops kan worden geconcludeerd dat niet alleen het wereldbeeld bepalend is voor de toekomst van een agrarische onderneming, maar dat fysieke omstandigheden van het gebied, cultuur en mentaliteit en ondernemerschap in grote mate meespelen.

Trefwoorden: duurzaamheid, agrarische ondernemingen, toekomstbeelden, scenario's

Abstract

Outlook on sustainable agriculture: effects of development scenarios in four Dutch regions.
J.W.H. van der Kolk, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J. Olde Loohuis & P.J. Rijk, 2007. Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment, Wageningen. WOT Report No. 29. 104 p.

The report examines how farmers will respond to future developments in society. This was studied in four workshops in which farmers from four Dutch areas with different characteristics were confronted with two scenarios ('world views'), one representing the further development of a global market, the other focusing more on regional aspects. In a workshop, the farmers were asked what they thought their farms and the area where they lived would look like in 2030 for one of the scenarios. The workshop results indicate that the future of farms is determined not only by the prevailing scenario, but also very much by local physical conditions and by the culture and entrepreneurship of the farmers and their views on farming.

Key words: sustainability, farming, future prospects, scenarios

ISSN 1871-028X

©2007 **Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88;

e-mail: info.wnm@wur.nl

Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

De reeks WOT-rapporten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat. Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Project WOT-04-385-5232072.01
[Rapport 29 – april 2007]

Woord vooraf

De laatste jaren hebben onderzoekers en beleidsmakers veel scenario's ontwikkeld om de gevolgen van trends in de maatschappij voor de lange termijn beter inzichtelijk te maken. Maar hoe burgers tegen deze scenario's aankijken is niet altijd bekend. Het Milieu- en Natuurplanbureau heeft aan de WOT Natuur & Milieu gevraagd om twee uiteenlopende scenario's (toekomstige wereldbeelden) uit te werken voor de landbouw in Nederland. Deze wereldbeelden zijn vervolgens voorgelegd aan de agrarische ondernemers. De ondernemers is gevraagd hoe hun bedrijf en omgeving er binnen deze wereldbeelden uit zou zien. In dit rapport staan de resultaten van hun visies en zienswijzen.

Omdat we de visies wilden horen van ondernemers van verschillende sectoren, en uit verschillende delen van het land, waren in het projectteam diverse sectordeskundigen van Wageningen UR vertegenwoordigd. Zij hielpen de ondernemers zich in te leven in de wereldbeelden.

Een woord van dank is verschuldigd aan alle agrarische ondernemers die met enthousiasme hun medewerking aan dit project hebben verleend, aan Marien Borgstein van het LEI voor de procesbegeleiding, en aan Henk van Zeijts van het Milieu- en Natuurplanbureau voor het fungeren als klankbord binnen dit project.

Paul Hinssen

Hoofd Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Auteurs:

- J.W.H. van der Kolk **Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu**
Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl
- H. Korevaar
W. Meulenkamp **Plant Research International**
Postbus 16, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 47 70 01; Fax: (0317) 41 80 94; e-mail: info.pri@wur.nl
- M. Boekhoff **Animal Sciences Group**
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Tel: (0320) 23 82 38; Fax: (0320) 23 80 50; e-mail: info.asg@wur.nl
- A.A. van der Maas **Praktijkonderzoek Plant en Omgeving**
Glastuinbouw
Postbus 8; 2670 AA Naaldwijk
Tel: (0174) 63 67 00; Fax: (0174) 63 68 35; e-mail: customerglass.ppo@wur.nl
- R.J. Olde Loohuis **Alterra**
Postbus 47, 6700 AA Wageningen.
Tel: (0317) 47 47 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.alterra@wur.nl
- P.J. Rijk **LEI**
Postbus 29703, 2502 LS Den Haag
Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

Inhoud

Woord vooraf	5
Samenvatting	9
Summary	21
1 Inleiding	23
1.1 Aanleiding	23
1.2 Doelstelling	23
1.3 Leeswijzer	24
2 Methode	25
3 Wereldbeelden	29
4 Winterswijk	31
4.1 Gebiedsbeschrijving	31
4.2 Uitwerking van de wereldbeelden Mondiale markt en Zorgzame regio	33
4.3 Workshop	36
4.4 Beelden van het bedrijf	36
4.5 Beelden van de regio	39
4.6 Overeenkomsten en verschillen tussen Mondiale markt en Zorgzame regio	41
4.7 Conclusie	41
5 Land van Cuijk	47
5.1 Gebiedsbeschrijving	47
5.2 Uitwerking van de wereldbeelden Mondiale markt en Zorgzame regio	48
5.3 Workshop	52
5.4 Beelden van het bedrijf	52
5.5 Beelden van de regio	55
5.6 Overeenkomsten en verschillen tussen Mondiale markt en Zorgzame regio	57
5.7 Conclusie	57
6 Hogeland	63
6.1 Gebiedsbeschrijving	63
6.2 Drijvende krachten van de twee wereldbeelden	64
6.3 Workshop	65
6.4 Beelden algemeen en bedrijf	68
6.5 Beelden van de regio	69

6.6 Overeenkomsten en verschillen tussen Mondiale markt en Zorgzame regio	73
6.7 Conclusie	73
7 Westland	75
7.1 Gebiedsbeschrijving	75
7.2 Wereldbeeld Mondiale markt en Zorgzame regio	77
7.3 Workshop	77
7.4 Beelden van het bedrijf	81
7.5 Beelden van de regio	83
7.6 Overeenkomsten en verschillen tussen de wereldbeelden	87
7.7 Conclusie	87
8 Synthese	89
8.1 Overeenkomsten en verschillen tussen de wereldbeelden	89
8.2 Overeenkomsten en verschillen tussen de regio's	90
8.3 Dilemma's	92
8.4 Duurzaamheid	92
8.5 Conclusies	93
Literatuur	95
Bijlage 1 Kentallen van de studiegebieden	97
WOt-onderzoek	103

Samenvatting

Sinds het vierde Nationaal Milieubeleidsplan (NMP4, VROM, 2001) is er in Nederland veel geschreven en gesproken over duurzaamheid. Duurzaamheid is een moeilijk begrip om helder en eenduidig te omschrijven, maar duidelijk is wel dat duurzaamheid en duurzame ontwikkeling in essentie gaan over de kwaliteit van leven. In NMP4 staat dat de agrarische sector een transitie naar duurzame landbouw zou moeten inzetten. Sindsdien is dan ook veel gediscussieerd en geschreven over de ambities voor een duurzame landbouw. Om deze discussie te structureren zijn verwachte trends en ontwikkelingen van maatschappij, landbouw en platteland in de wereld, Europa en Nederland tussen nu en 2030 geschetst. Deze zijn weergegeven als functie van vier wereldbeelden of scenario's (RIVM-MNP, 2004). De scenario's zijn het verwachte resultaat van verschillen in maatschappelijke waarden en opvattingen. Binnen deze geschetste trends en ontwikkelingen is onduidelijk welke vormen van landbouw en platteland zich kunnen ontwikkelen.

Op landelijk niveau geven De Bont et. al. (2005) ontwikkelingen van de landbouw binnen twee van deze wereldbeelden weer. In dit onderzoek wordt ingegaan op de vraag hoe agrarische ondernemers binnen een regio op de verschillende wereldbeelden reageren. Hoe ziet hun bedrijf er in 2030 uit als zij met één van de wereldbeelden worden geconfronteerd, en wat zijn

de consequenties volgens diezelfde ondernemers voor de regio waarin hun bedrijf ligt?

Bovenstaande vragen zijn tijdens dit onderzoek voorgelegd aan agrarische ondernemers in vier verschillende gebieden. Deze gebieden verschillen in agrarische productie, geschiedenis van het gebied en stedelijke druk. Deze gebieden waren:

- Winterswijk: weinig stedelijke druk, vooral melkvee houderij en verbrede landbouw
- Land van Cuijk (Noord-Oostelijke Peelgebied); veel intensieve landbouw, druk vanuit de steden langs de Maas
- Westland; hoge stedelijke druk, vooral glastuinbouw
- Hogeland (Noord Groningen); lage stedelijke druk, vooral akkerbouw en melkveehouderij

De agrarische ondernemers uit het gebied zijn in eerste instantie benaderd voor interviews. Via deze interviews hebben we ons een beeld gevormd van wat er speelt in het gebied en bij de ondernemers, en hoe zij in hun huidige agrarische praktijk staan. In een later stadium zijn in elk gebied groepen ondernemers uitgenodigd deel te nemen aan een workshop, waarin hun twee contrasterende wereldbeelden zijn voorgelegd. Dat wil zeggen dat een groep ondernemers zich heeft gebogen over het ene wereldbeeld en de twee-

de groep zich heeft gebogen over het tweede wereldbeeld. Van deze beelden zijn door een ontwerper schetsen gemaakt. Zij vormen de kern van de analyse en komen daarom ook terug in deze samenvatting.

De wereldbeelden die zijn uitgewerkt zijn het Mondiale markt scenario en het Zorgzame regio scenario. Het wereldbeeld Mondiale markt gaat uit van een grote mate van vrijheid voor het individu in de samenleving. De nadruk ligt sterk op het realiseren van Profit-doelen. Om deze doelen te realiseren worden technologische mogelijkheden en innovatie optimaal benut en bevorderd. In dit wereldbeeld is de wereld niet opgedeeld in economische eenheden, maar zijn grenzen vervaagd.

In het wereldbeeld Zorgzame regio ligt het accent sterker op Planet- en People-doelen. Hierbij gaat het zowel om de verantwoordelijkheid van het individu als om de opstelling van de overheid. Dit uit zich in dit scenario in een meer sturende wet- en regelgeving, om de regio te beschermen. Voor deze verkenning is de omvang van de regio beperkt tot Noord-West Europa.

Workshops

Het tijdstip en de duur van de workshops was zodanig gekozen, dat we hoopten dat zoveel mogelijk ondernemers ook in de gelegenheid waren om de workshop bij te wonen. We hebben ervoor gekozen om per gebied de deelnemers te verdelen in twee zoveel mogelijk gelijkwaardige groepen, die elk een wereldbeeld gingen uitwerken. Ondanks de relatief korte duur, ging het behoorlijk goed om de deelnemers zich de wereldbeelden eigen te laten maken. Slechts af en toe merkten we dat deelnemers niet mee konden of durfden te gaan, waardoor ze de scenario's ter discussie gingen stellen. Er kon niet worden geconcludeerd dat mensen uit het ene gebied zich beter in een wereldbeeld konden inleven dan mensen uit een ander gebied. Het wel of niet goed kunnen inleven in een wereldbeeld had naar ons idee meer te maken met het individu (leeftijd, achtergrond, persoonlijk karakter).

De meeste deelnemers wilden graag komen. Hiervoor werden verschillende redenen aangedragen. Enerzijds vonden ze het nuttig om over de toekomst na te denken (Westland, Groningen). Een andere belangrijke beweegreden om te komen was het van elkaar leren, door ideeën van andere collega-agrariërs te horen (Winterswijk). Weer een andere reden om te komen

was, dat men hoopte dat via deze weg de mening van de agrarische ondernemers bij het beleid zou belanden (Winterswijk, Groningen). Per gebied waren er nog wel verschillen in het aantal mensen dat belangstelling had om mee te doen aan de workshop, maar als mensen er eenmaal waren, werkte iedereen ook bijzonder enthousiast mee.

Tijdens de workshops hebben de ondernemers kenmerken aangegeven van hun individuele bedrijven, zoals die in 2030 er binnen het wereldbeelden zouden zijn. Hiervan zijn door een ontwerper schetsen gemaakt. Ook hebben de ondernemers aangegeven wat dit betekent voor het gebied waar ze wonen. Hiervan zijn gebiedsschetsen gemaakt. Wat vervolgens opvalt is, dat binnen een wereldbeeld niet voor alle gebieden eenzelfde schets kan worden gemaakt. De huidige landschappelijke kenmerken en de fysieke omstandigheden zoals grondsoort en klimaat bepalen in sterke mate hoe het gebied er in de toekomst uit zal komen te zien, ongeacht regelgeving vanuit de overheden, en ontwikkeling van de wereldmarkt.

Mondiale markt

Zorgzame regio

Gebieden

Winterswijk

De begrenzing van dit studiegebied valt samen met de grenzen van het Winterswijkse Plateau. Kenmerkend voor het gebied is het kleinschalige landschap. Wat betreft landbouw is de melkveehouderij veruit de belangrijkste agrarische activiteit. Het aantal akkerbouwbedrijven in het gebied is gering (< 5% van het totale aantal bedrijven). Kenmerkend voor deze bedrijven is dat ze veel aardappelen telen op land van veehouders. Daarnaast is de intensieve veehouderij van belang, ca. 15% van de bedrijven is gericht op hokdierhouderij.

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven is in de jaren 1999-2004 gedaald met 26%. Daarentegen ont-plooiën in Winterswijk en omgeving veel agrarische bedrijven verbredingsactiviteiten: in 2003 was dit op gemiddeld 20% van de bedrijven het geval. Agrarisch natuurbeheer is het meest populair en ook het aanbieden van verblijfsrecreatie en verhuur van ruimten zijn veel gekozen verbredingsactiviteiten.

Mondiale markt

Ondanks dat de grenzen in het Mondiale markt wereldbeeld in 2030 open zijn en er veel uitwisseling

tussen landen plaatsvindt, zeggen de ondernemers dat hun binding aan de huidige locatie zal blijven. Mocht er geen opvolger voor het bedrijf zijn te vinden, dan nog hopen de ondernemers wel in de regio te blijven wonen. De pijler voor het gebied is momenteel de landschappelijke waarde. Hoewel er in 2030 in het Mondiale markt wereldbeeld sprake zal zijn van schaalvergroting, vinden de ondernemers dat er toch voor moet worden gezorgd dat het kenmerkende van het huidige landschap grotendeels behouden blijft. Wel zullen de bedrijven zich specialiseren op één bepaald product, of dit nu het produceren van melk is of het leveren van recreatieve diensten. Maar het landschap blijft binnen het gebied volgens de ondernemers de pijler voor de belangrijkste activiteiten, zoals zorg en recreatie. Vrijgekomen gronden en gebouwen in het buitengebied worden opgekocht door vermogende 'westerlingen' die nieuwe landgoederen stichten en zo bijdragen aan het onderhoud van natuur en landschap.

Zorgzame regio

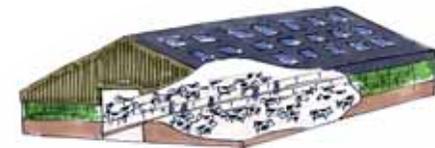
Uitgangspunt bij de ondernemers is dat in dit wereldbeeld in 2030 het bedrijf helemaal ingepast zal zijn in het landschap. Voor de landbouw in het gebied is het van belang dat het voedsel wordt geproduceerd volgens een productiewijze die past in de landelijke omgeving. Ze verwachten dat transparantie richting

de consument hierbij centraal zal komen te staan, waardoor het begrip van de consument voor het bedrijfsproces zal groeien. De bedrijven werken voor een afgeschermd markt, waarbij niet de economie maar het welzijn van de mens leidraad wordt. De bedrijven produceren vooral streekproducten. De workshopdeelnemers denken dat slechts de helft van het aantal boeren van nu dan nog boer is, maar wel op een groter bedrijf dan de huidige grootte en dat het bedrijf dan tevens meer natuur omvat.

Mondiale markt

Zorgzame regio

Land van Cuijk

Het deel van de Peel dat het Land van Cuijk wordt genoemd, is een gebied dat kan worden gekarakteriseerd als een kleinschalig landschap. Het gebied is goed ontsloten door snelwegen. In het gebied is de stedelijke druk duidelijk zichtbaar. Er is dan ook veel recreatie te zien. Er is een grote verscheidenheid aan agrarische bedrijvigheid, maar melkveehouderij en hokdierhouderij overheersen toch wel duidelijk. Verder is er ook akkerbouw en steeds meer glastuinbouw in het gebied te vinden. De gemiddelde bedrijfsomvang is iets kleiner dan gemiddeld in Nederland.

Mondiale markt

De ondernemers denken dat in het Mondiale markt wereldbeeld de intensieve veehouderij een toonaangevende sector zal blijven. Het aantal bedrijfslocaties zal afnemen, terwijl het aantal dieren per bedrijf sterk zal groeien. Het beeld is dat grote varkensflats strategisch zijn gelegen, om overlast voor omwonenden te voorkomen. Wel zijn ze zodanig gelegen dat de infrastructuur voor verwerking en transport goed is. De workshopdeelnemers gaan ervan uit dat de mentaliteit van de ondernemer ook zal veranderen. Heten ze nu nog boer, in 2030 zijn het meer ondernemers. Om de kosten te nivelleren, moet een afweging wor

den gemaakt tussen de loonkosten en investering in vernieuwde technologie.

In 2030 zullen een groot aantal ondernemers zijn gestopt. Deze stoppende ondernemers stichten op een deel van de vrijkomende grond nieuwe landgoederen, terwijl een ander deel wordt gebruikt voor productie van energie. De ondernemers vinden het belangrijk dat de streek haar landschappelijke, culturele en culinaire waarden behoudt ondanks de grenzen die open gaan, zodat in 2030 veel toeristen uit omliggend stedelijk gebied naar het Land van Cuijk trekken. Daarom moeten cultuurhistorisch belangrijke structuren en ecologische hoofdstructuren intact worden gelaten. Dichtbij het stedelijke gebied zullen stadsparken worden aangelegd, zodat de mensen uit de stad hier kunnen recreëren.

Zorgzame regio

De ondernemers verwachten dat ook in dit wereldbeeld agrarische bedrijven zullen stoppen en er schaalvergroting zal plaatsvinden. Er zal ook een verschuiving van activiteiten te zien zijn: de intensieve hokdierhouderij zal grotendeels uit het Land van Cuijk verdwijnen. Verwacht wordt dat ondernemers die hun agrarische activiteiten staken, blijven wonen op hun

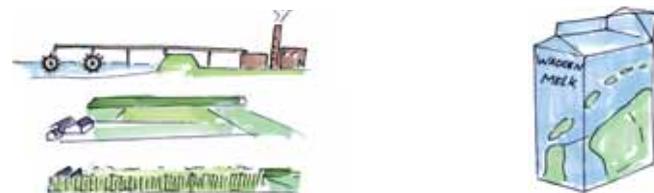
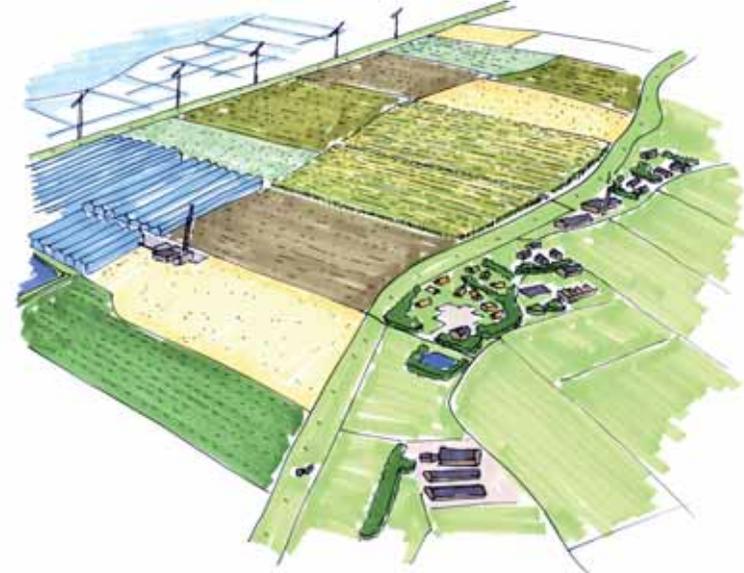
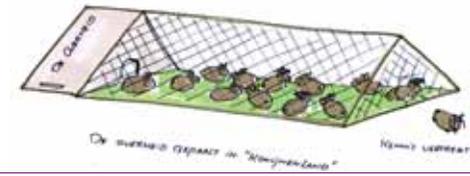
erf, maar veelal hun land zullen afstaan aan groeiers. De ondernemers die blijven, willen economisch boeren, maar ook voldoende tijd overhouden voor andere dingen. Nieuwe technologieën moeten hen hierbij helpen.

De workshopdeelnemers denken dat het Land van Cuijk een gastvrije regio wordt, waar veel mensen naar toe trekken om te genieten van de regionale cultuur en het landschap. Negatieve invloeden van de landbouw op bestaande landschappelijke structuren worden zoveel mogelijk voorkomen of gecompenseerd, bijvoorbeeld door het verplaatsen van landschapselementen. De stedelijke kernen breiden wel uit, maar groene contouren worden zoveel mogelijk beschermd. (Agrarische) ondernemers hebben gastvrijheid hoog in hun vaandel staan. Consumenten zullen dan bereid zijn voor de landbouwproducten uit het Land van Cuijk een eerlijke prijs te betalen, waardoor ondernemers ook met een relatief extensieve productie voldoende inkomen halen. De overheid is er om duurzame ontwikkelingen te faciliteren.

Mondiale markt

Zorgzame regio

Hogeland

Het Hogeland ligt in het uiterste Noorden van de provincie Groningen. Van oudsher en ook nu nog wordt het gebied gedomineerd door akkerbouw. De afgelopen decennia is de melkveehouderij echter een steeds belangrijker plek gaan innemen in het gebied. Het gebied kenmerkt zich door haar ligging aan zee, waardoor goede kleigronden voorkomen en een lage ziektedruk voor land- en tuinbouwgewassen. Hierdoor is het Hogeland een ideaal gebied voor de teelt van kwalitatief hoogwaardige pootaardappelen. Deze teelt is een belangrijke pijler voor het akkerbouwbedrijf. Het gebied kenmerkt zich verder door een grootschalig landschap met verspreide bebouwing. Het aantal inwoners per km² is zeer laag en van stedelijke druk (stad Groningen) is er nauwelijks sprake.

Mondiale markt

De ondernemers denken dat ook in 2030 in het Mondiale markt wereldbeeld de ligging van het gebied ervoor zal zorgen dat er nog steeds grootschalige landbouw in het Hogeland is. De nadruk zal dan komen te liggen op een kostenefficiënte grootschalige productie op een kwalitatief hoog niveau. Pootaardappelen zullen het belangrijkste product zijn. De workshopdeelnemers denken dat de boer meer

ondernemer zal worden. Hij zal arbeidskrachten inhuren, indien dit nodig is om het werk uit te voeren. Echter, de nieuwste technologie zal worden ingezet, om het bedrijf zo kostenefficiënt mogelijk te laten lopen. Doordat de bedrijven grootschaliger worden, zal de helft van het huidige aantal boeren verdwijnen. De infrastructuur en de bereikbaarheid van de bedrijven zal worden verbeterd. Een enkel bedrijf van een stopper zal worden overgenomen door een particulier die hier gaat wonen.

Daarnaast is de verwachting dat de boer samenwerking zal zoeken met anderen: zowel samenwerking tussen akkerbouwers en melkveehouders als tussen akkerbouwers onderling. Dat betekent dat er nieuwe typen ondernemingen zullen komen. Sommige boeren echter zullen zelf naast het akkerbouwbedrijf een tweede tak beginnen, bijvoorbeeld intensieve veehouderij.

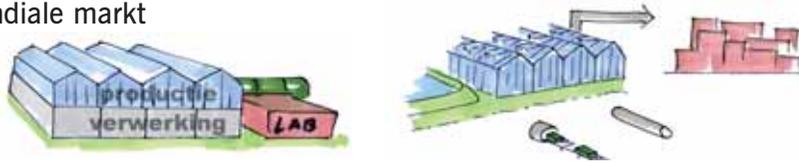
Zorgzame regio

Het beeld van de Zorgzame regio wekte in eerste instantie aversie op bij de ondernemers, omdat zij bang waren dat in dit wereldbeeld de overheid heel erg sturend wordt. Zij waren bang dat eigen initiatief niet meer mogelijk is, waardoor de beste onder-

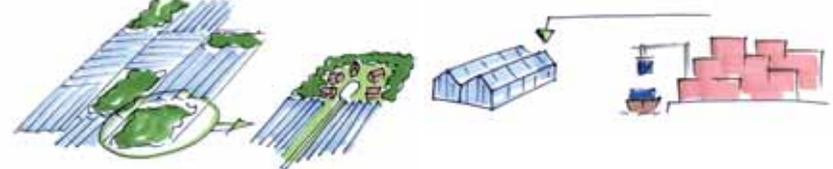
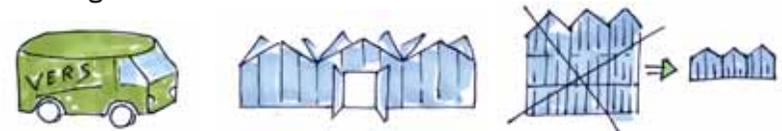
nemers hun heil elders gaan zoeken en het gebied innovatiekracht verliest.

De ondernemers verwachten wel dat er in het Zorgzame regio wereldbeeld akkerbouw en melkveehouderij in het gebied zullen blijven, maar zien dat er veel meer energieteelt plaats zal vinden. Hierdoor zal het landschap veranderen, aangezien deze (hoge) gewassen tijdens het groeiseizoen het wijde uitzicht belemmeren. Ook zal er meer aandacht komen voor recreatie doordat het gebied zo dicht tegen de Waddenzee aanligt. Het areaal voor wonen zal iets toenemen, maar deze nieuwe woningen zullen aansluiten op bestaande kernen en hebben hierdoor weinig impact op de openheid van het gebied. Ook is er ruimte voor nieuwe typen agrarische activiteiten, zoals bijvoorbeeld glastuinbouw.

Mondiale markt

Zorgzame regio

Westland

Het Westland is van de vier onderzoeksgebieden het meest verstedelijkte gebied. De stedelijke druk vanuit Den Haag en Rotterdam op het gebied is groot. Het landschap van de gemeente Westland wordt gekenmerkt door een kassenlandschap. Vanwege de ligging aan zee met zijn relatief milde temperaturen en hoge licht-hoeveelheid is het Westland klimatologisch erg geschikt voor glastuinbouw. Naast de glastuinbouw is in het gebied veel agro-gerelateerde bedrijvigheid te vinden.

Mondiale markt

In het Mondiale markt wereldbeeld verwachten de ondernemers dat de bedrijven in 2030 behoorlijk groter zullen zijn. Vanwege ruimtegebrek in het Westland zal uitbreiding op meerdere lokaties worden gerealiseerd. Maar ook wordt gedacht aan bouw in meerdere lagen, met beneden een verwerkingsbedrijf of een ander type bedrijf. De deelnemers aan de workshop zien producten met een hoge toegevoegde waarde. Om dit soort producten te kunnen produceren, is het nodig dat er veel kennis is binnen het bedrijf; niet alleen teelttechnische kennis, maar ook op het gebied van management en logistiek.

Technologie zal nodig zijn om de kosten per eenheid product te verlagen. De regio zal haar (internationale) handelsfunctie voor glastuinbouwproducten behouden.

Naast glastuinbouw zal er in 2030 ook ruimte zijn voor waterberging. Deze functie zal men combineren met recreatie.

Zorgzame regio

Dit wereldbeeld was in eerste instantie moeilijk te bevatten voor de ondernemers uit het Westland, omdat ze bang waren dat door de beperkingen die de overheid oplegt in dit wereldbeeld, de afzet van hun producten en daarmee hun marktpositie moeilijker zou worden. Maar als oplossing hiervoor zagen de ondernemers in 2030 meer regionale ketens. In plaats van produceren voor de wereldmarkt wordt dan de Europese markt sturend. Omdat de druk van de wereldmarkt/kostprijs wegvalt, heeft dit consequenties voor het afzetsysteem. In de regio Westland zal een breed assortiment producten worden geteeld; per bedrijf zijn er één of twee teelten. De verwachting is dat de productie meer duurzaam zal zijn. De sociale

functie binnen het bedrijf wordt belangrijker. Warmte en CO₂ worden geleverd door de Rotterdamse industrie. De ondernemers zien in en om het bedrijf meer recreatieve mogelijkheden komen. Ruimtelijk zullen wonen en werken meer uit elkaar worden getrokken.

Conclusies

De gedefinieerde wereldbeelden zorgen voor verschillen binnen de agrarische sector, maar de fysieke omstandigheden in het gebied, de cultuur en mentaliteit van de bewoners en het ondernemerschap bepalen in bijzonder grote mate hoe de toekomst van de agrarische ondernemingen en het gebied er uit zal komen te zien in de twee wereldbeelden volgens de agrarische ondernemers.

Gebiedskenmerken zoals landschapskenmerken, grondsoort en klimaat, en cultuur binnen het gebied, hebben een grotere impact op de uitwerking in een gebied dan kenmerken van het wereldbeeld zelf. De factor ondernemerschap is ook een bepalende factor, maar hier spelen verschillen tussen landbouwsectoren een grote rol.

Bij het schetsen van toekomstige bedrijven door de ondernemers, bleek economische duurzaamheid een heel belangrijke drijfveer te zijn. Maar op het moment dat de ondernemers schetsen gaan maken over de toekomst van hun gebied, blijken sociaal-culturele aspecten belangrijke pijlers voor de planvorming.

Summary

The report outlines expected trends and developments in society, agriculture and rural areas in the world, Europe and the Netherlands until 2030, in order to structure the debate on sustainability. It discusses these trends with reference to four scenarios or 'world views' (RIVM-MNP, 2004), representing the expected outcome of different social views and values. It is as yet unclear what forms of agriculture and what types of rural areas can be expected to result from these trends and developments. The study examined how farmers in particular areas would respond to various trends and developments. That is, they were asked what they would expect their farms to look like in 2030, if one of the four scenarios would become a reality, and what they thought would be the consequences of the scenario for the area their farm is situated in.

At a workshop, these questions were put to farmers from four different areas in the Netherlands, which differ in terms of agricultural production, history and pressure from urbanisation:

- Winterswijk: intimate landscape, little urban pressure, mostly dairy farming and diversified agriculture;
- Land van Cuijk; highly intensive agriculture in an intimate landscape, urban pressure from towns along the river Meuse;

- Westland; high urban pressure, mostly greenhouse horticulture;
- Hogeland; low urban pressure, traditionally mostly arable farming, but dairy farming is expanding.

Two scenarios were presented, the first called 'Global Economy' and the second called 'Regional Communities'. The Global Economy scenario is based on a view of society characterised by a high degree of personal liberty, and in terms of the 3 P's (People, Planet and Profit) emphasises the achievement of Profit goals, for which technological and innovative options are fully exploited and stimulated. In this scenario, the world is not divided into economic units, but economic borders have been opened up to allow liberalised trade. The Regional Communities scenario, by contrast, emphasises the achievement of Planet and People goals, involving both individual responsibility and government intervention in the form of legislation and regulations to protect regions. For the purpose of the present outlook report, North-Western Europe was chosen as the relevant region.

Workshops

During the workshops, the farmers were asked to indicate characteristics of their individual farms in

2030, based on the two different scenarios. These were converted into sketches by a designer. The farmers also indicated what the consequences of the two scenarios would be for the area where they lived. These were also converted into sketches. What became clear was that the sketches for each scenario differed between the areas. The expected appearance of a area in 2030 was highly determined by current landscape characteristics and physical conditions like soil type and climate, regardless of government legislation or developments on the world market.

Global Economy

In this scenario, trade has been liberalised by 2030 by opening up economic borders. Farmers in the Winterswijk and Land van Cuijk area would then still prefer to live in their original area, since they have close ties with it. In all four areas, the number of farms would become much smaller and the remaining farms would be much larger. In the Winterswijk and Land van Cuijk areas, however, farmers would try to make these larger farms fit in organically with the existing landscape, preserving the present characteristic landscape as much as possible. In these areas, farmers expect that the lands of farmers who give up farming would be turned into country

estates, for wealthy people to live on or spend their leisure time. What is clear on the whole is that this scenario would change farmers' mentality, making it more business-like. If they are to survive, they would need to intensify efforts to collaborate, not only within sectors, but also with other sectors in the same area and other parties within the supply chain. The Westland area, with its high urban pressure, would focus on the integration of farm buildings and greenhouses in multi-storey structures. Farmers in all four areas indicated that, although they expected production to take place in larger units, they would still aim for high-quality products.

Regional Communities

This scenario is based on the idea that the authorities would impose more rules and regulations on farmers. The farmers from the Hoge Land and Westland areas felt this would impede their operational opportunities, whereas the farmers from the Land van Cuijk area thought the authorities would have a facilitating role in this scenario. Even though this scenario places less emphasis on profit maximisation, the farmers still expected farm sizes to increase. In some cases, farms might have to be relocated. In view of the emphasis on Planet goals in this scenario, energy

production (energy crops, wind turbines and energy-efficient greenhouses) would be an important topic. In addition, this scenario calls for greater transparency about farming processes by giving consumers more information, and for greater attention to be given to landscape aspects. Greenhouses would also be harmonised with the landscape by creating green belts around them. An important aspect would be that rural areas are made accessible to recreation by urban residents. This scenario also involves technological innovation, but not so much to boost production rates but to ensure that farmers have more leisure time.

Conclusions

Although the two scenarios outlined above would lead to differences within the agricultural sector, the future appearance of farms and the areas in which they are situated will largely be determined by local physical conditions and by the culture and mentality of the inhabitants and their entrepreneurship. Local characteristics such as landscape type, soil type and climate will have a greater impact on the appearance of areas than the characteristics of the scenario as such. Farmers' entrepreneurship constitute a decisive factor, and these were found to differ considerably

between the various agricultural sectors. When farmers were asked to outline the appearance of future farms, economic sustainability was found to be a major driving force. On the other hand, when they were asked to describe the future of their area, social and cultural aspects appeared to be the decisive aspects.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Het vierde Nationaal Milieubeleidsplan (NMP4; VROM, 2001) heeft gesteld dat de milieuproblemen vanuit een breder perspectief zouden moeten worden benaderd. Problemen als verlies aan biodiversiteit, klimaatverandering en verlies van natuurlijke hulpbronnen hangen volgens het NMP4 nauw samen met de structuur van de samenleving en economie. Dat geldt ook voor milieuproblemen veroorzaakt door de Nederlandse landbouw. Gezien de hardnekkigheid van deze problemen, wordt in het NMP4 gesteld dat de landbouw daarom structureel dient te veranderen (via een transitie). Sindsdien is er veel gediscussieerd en geschreven over duurzame landbouw, of landbouw in een duurzame omgeving. Echter, de ambities voor die landbouw in 2030 en hindernissen die men onderweg tegenkomt richting deze duurzame landbouw zijn vooralsnog niet helder.

In de duurzaamheidsverkenning die het Milieu- en Natuurplanbureau in 2004 heeft uitgebracht, stelt zij dat duurzaamheid en duurzame ontwikkeling in essentie gaan over de kwaliteit van leven. De discussie over 'duurzame ontwikkeling' gaat over maatschappelijke waarden en over wetenschappelijke inzichten (RIVM-MNP, 2004). Om deze discussie te voeden heeft zij studies uitgevoerd, waarin verwachte trends

en ontwikkelingen van maatschappij, landbouw en platteland in de wereld, Europa en Nederland tussen nu en 2050 worden beschreven (RIVM- MNP, 2004).

Deze verwachte trends en ontwikkelingen zijn beschreven als functie van vier wereldbeelden (scenario's). De scenario's zijn het verwachte resultaat van verschillen in maatschappelijke waarden en opvattingen (regionalisering versus globalisering; solidariteit versus efficiëntie). In deze studie hebben we nagegaan welke vormen van landbouw en platteland zich per regio kunnen ontwikkelen in twee wereldbeelden. Hierbij is gekozen voor de twee tegenovergestelde wereldbeelden, zodat het spanningsveld goed zichtbaar wordt.

De wereldbeelden die zijn uitgewerkt zijn het **Mondiale markt** scenario en het **Zorgzame regio** scenario. Het wereldbeeld Mondiale markt gaat uit van een grote mate van vrijheid voor het individu in de samenleving. De nadruk ligt sterk op het realiseren van Profit-doelen. In dit wereldbeeld is de wereld niet opgedeeld in economische eenheden, maar zijn grenzen vervaagd.

In het wereldbeeld Zorgzame regio ligt het accent vooral op het realiseren van met name Planet- en People-doelen. Hierbij hebben individuen een grote

verantwoordelijkheid, maar zal de (lokale) overheid de regio beschermen door middel van een meer sturende wet- en regelgeving.

1.2 Doelstelling

Op landelijk niveau zijn bovengenoemde scenario's vertaald naar de betekenis ervan voor de landbouw in Nederland door De Bont et. al. (2005). Maar de vraag die dit oproept is of scenario's voor elk gebied een vergelijkbaar effect hebben, of dat er duidelijke regionale verschillen optreden. Als we dat weten, dan kunnen we mogelijk inzicht krijgen in de drijfveren van ondernemers, waarom ze bepaalde keuzes en beslissingen maken. Deze drijfveren kan het beleid vervolgens gebruiken om bepaalde beleidslijnen uit te zetten.

Uit deze vraag zijn de volgende vragen afgeleid, die we in het onderzoek proberen te beantwoorden:

- Hoe reageren agrarische ondernemers in een bepaalde regio op de verschillende wereldbeelden? Het gaat hierbij om het toekomstscenario voor 2030.
- Hoe duurzaam zijn de bedrijven die de ondernemers denken te kunnen ontwikkelen bij de verschillende wereldbeelden?
- Wat zijn de dilemma's en barrières, en wat zijn de

kansen voor de ontwikkeling van landbouw en platteland in regio's in Nederland?

Om deze vragen te beantwoorden zijn vier regio's in Nederland geselecteerd die verschillen qua cultuur, druk vanuit het stedelijk gebied en aanwezige landbouwsectoren. Deze gebieden zijn Winterswijk (Oostelijke Achterhoek), het Land van Cuijk (Noord-oostelijke Peel), het Westland en het Hogeland (Noord-Groningen). Over deze gebieden zijn de twee scenario's (Mondiale markt en Zorgzame regio) gelegd en is samen met agrarische ondernemers uit de vier gebieden nagegaan welke impact deze hebben op gebieden en welke kansen en dilemma's daarbij ontstaan.

1.3 Leeswijzer

Aan agrarische ondernemers in de vier verschillende gebieden is de vraag voorgelegd hoe hun onderneming er in 2030 uit zal komen te zien, als zij worden geconfronteerd met één van de twee wereldbeelden. De methode hoe dit is gedaan staat beschreven in hoofdstuk 2. Een nadere beschrijving van de wereldbeelden waarop door de ondernemers is gereageerd, komt terug in hoofdstuk 3. De daarop volgende hoofdstukken geven voor de vier gebieden weer welke impact de wereldbeelden op de gebieden

hebben en op de agrarische ondernemingen in die gebieden. De verbeeldingen die tijdens de workshops zijn gemaakt van de toekomstbeelden en gebieden spelen hierbij een centrale rol. In hoofdstuk 8 komen vervolgens de overeenkomsten en verschillen tussen wereldbeelden en gebieden aan de orde en worden conclusies getrokken.

2. Methode

Hoofdvraag in deze studie is: "wat gaan plattelands-ondernemers doen als ze geconfronteerd worden met een van beide scenario's en hoe zien hun bedrijf en het gebied er dan in 2030 uit?"

Om deze vraag te beantwoorden zijn vier gebieden in Nederland geselecteerd. Deze selectie heeft plaats gevonden op basis van verschil in belangrijkste primaire productie-activiteit en verschil in problematiek in het gebied. Met kenmerken doelen we bijvoorbeeld op identiteit van de streek of stedelijke druk (tabel 1).

In deze studie zijn agrarische ondernemers uit de verschillende regio's geconfronteerd met de wereldbeelden Mondiale markt en Zorgzame regio (zie hoofdstuk 3). Er is voor gekozen om per gebied de ondernemers tijdens een workshop de wereldbeelden voor te leggen.

Van wereldbeeld voor Nederland, naar wereldbeeld voor de regio

In de duurzaamheidsverkenning (RIVM-MNP, 2004) zijn vier wereldbeelden gepresenteerd (hoofdstuk 3). De uitersten (Mondiale markt en Zorgzame regio) hebben we voorgelegd aan de ondernemers om inzicht te krijgen in de keuzes die ondernemers maken als zij worden geconfronteerd met veranderende omstandigheden en de drijfveren en dilemma's die bij die keuzes spelen. De implicaties van de wereldbeelden zoals ze in het volgende hoofdstuk worden beschreven, zijn doorvertaald naar de regio's op basis van een kenmerken voor de landbouw beschreven door De Bont et. al. (2005). Hiervoor is gebruik gemaakt van kentallen (zoals bevolkingsdichtheid en landbouwkentallen, zie bijlage I).

Selectie van ondernemers

Voorafgaand aan de workshop zijn interviews gehouden met verschillende ondernemers en deskundigen op het gebied van landbouw en platteland uit de geselecteerde gebieden. Doel hiervan was voorafgaand aan de workshop inzicht te hebben wat er allemaal in het gebied speelt bij de agrariërs en de bereidwilligheid af te tasten mee te werken aan het onderzoek. De achtergrondinformatie uit deze interviews heeft ons geholpen om de resultaten uit de workshops beter te kunnen interpreteren. Er is een checklist gemaakt om resultaten van de verschillende interviews te kunnen vergelijken.

Op basis van kennis van het gebied (verkregen via nota's en de kentallen uit bijlage I) en de resultaten van de interviews zijn agrariërs benaderd met de vraag of ze mee wilden werken aan de workshop. Getracht is om alle sectoren uit het gebied vertegenwoordigd te hebben. Ook is variatie in leeftijd als criterium meegenomen. Graag ook wilden we een aantal vrouwen aan tafel. Dit blijkt niet altijd even makkelijk.

Tabel 1. Belangrijkste primaire productiesectoren en problematiek in de vier regio's

	Belangrijkste primaire productie	Kenmerken
Winterswijk	melkveehouderij + verbrede landbouw	behoud van identiteit van landschap
Land van Cuijk	intensieve veehouderij + melkveehouderij	druk vanuit de stad overlast van de sector
Hogeland	akkerbouw	ver weg van rest van Nederland teruglopende landbouwsubsidies
Westland	glastuinbouw	druk vanuit de stad

Informatie voorafgaand aan de workshop

De deelnemers hebben allemaal een uitnodiging ontvangen met daarbij een korte beschrijving van het project. In die beschrijving is kort ingegaan op beide wereldbeelden. Er is voor gekozen om de informatie over de wereldbeelden summier te houden, zodat de agrariërs van tevoren niet een "foute" interpretatie van de wereldbeelden konden maken. Ook wilden we voorkomen dat zij de wereldbeelden door elkaar zouden halen.

Workshop

De workshops zijn voor alle gebieden op dezelfde wijze gehouden. De duur en het tijdstip waarop de workshop werd gehouden werd bepaald door de beschikbaarheid van de deelnemers. We hadden dus maximaal 5 uur ter beschikking. In een enkel geval is de duur bekort tot 3½ uur.

De workshops zijn alle gehouden in het desbetreffende gebied zelf. Dat betekent dat de onderzoekers naar de agrariërs toe zijn gegaan. Soms werd de workshop gehouden bij één van de deelnemers, soms bij een proefbedrijf in de buurt of in een zaal in het dorp.

Om ervoor te zorgen dat de deelnemers voldoende tijd hadden om zich de wereldbeelden eigen te maken en om te voorkomen dat zij de twee wereldbeelden door elkaar zouden halen, is er voor gekozen om tijdens de workshops twee groepen te maken die elk hun eigen wereldbeeld gingen uitwerken. Gezien de tijd die het kost om een wereldbeeld eigen te maken en de tijd die het kost om om te schakelen naar een ander wereldbeeld, konden deelnemers niet beide wereldbeelden behandelen.

Om ervoor te zorgen dat mensen zoveel mogelijk zichzelf konden laten zien in hun beelden, wilden we tijdens de workshop een gevoel van veiligheid creëren. Dit hebben we in de eerste plaats gedaan door voldoende tijd in te ruimen om met elkaar kennis te maken en door de groepen uit maximaal 5 personen te laten bestaan. Dit betekent dat er maximaal 10 agrariërs per workshop zijn uitgenodigd. De indeling in groepen is vooraf gemaakt. Er is geprobeerd in iedere groep alle sectoren vertegenwoordigd te hebben. Tevens is is geprobeerd ondernemers die nu al neigen naar één van de twee wereldbeelden zoveel mogelijk over de twee groepen te verspreiden.

Naast de deelnemers was verder nog de deelproject-leider aanwezig die een inleiding gaf op het project en het doel van de workshop, en verder zorgde voor

de afronding. Voor de begeleiding van de groepen die de wereldbeelden uitwerkten waren er twee procesbegeleiders aanwezig. Verder was er een ontwerper aanwezig die de beschrijvingen van de deelnemers ter plekke heeft omgezet in schetsen.

Meenemen in de wereldbeelden

De deelnemers werden meegenomen in de wereldbeelden door de volgende fasen te doorlopen:

- a. uitleg van de belangrijkste kenmerken van de wereldbeelden voor Nederland en het gebied;
- b. laten zien dat de wereldbeelden niet louter futuristisch zijn, maar dat tendensen nu al in de maatschappij zichtbaar zijn door de deelnemers krantenartikelen hiervan voor te leggen;
- c. hen mee te nemen in de tijd, door middel van vragen, zoals "hoe oud bent u in 2030?", "hoe oud zijn uw kinderen dan?", "waar doet u uw boodschappen?", "hoe communiceert u met uw vrienden en familie?", "hoe verplaatst u zich?"

Vervolgens is de deelnemers gevraagd voor zichzelf op te schrijven hoe hun bedrijf in het desbetreffende wereldbeeld er over 20-25 jaar uit zal zien. Belangrijke vraag hierbij is of ze de kenmerken van het wereldbeeld overnemen in hun bedrijfsvoering, en zo ja, hoe ze dit dan zullen doen. Daarbij is de

deelnemers gevraagd of zij een motto konden toe-kennen aan hun bedrijf. Met de hele groep zijn deze beelden vervolgens besproken en zijn deze nog wat verder verduidelijkt en aangescherpt. Hiervan heeft de ontwerper ter plekke schetsen gemaakt.

Om na te gaan hoe het gebied er dan vervolgens uit zou komen te zien, konden de deelnemers op een landschapsschets (representatief voor hun gebied) aangeven wat er in hun gebied zou veranderen: waar zou hun bedrijf komen, hoeveel ruimte zou het inne-men, veranderingen in perceelsgrenzen, waar komt hun buuronderneming en wat gebeurt er met natuur en landschap en wat met het stedelijk gebied? Allemaal vragen die de bewoners op de landschaps-schets konden intekenen.

Afronding workshop

Plenair zijn vervolgens de beelden uit de wereld-beelden Mondiale markt en Zorgzame regio naast elkaar gezet. Afhankelijk van de de tijd was er daarbij nog ruimte om de beelden aan te scherpen en verder uit te diepen.

3. Wereldbeelden

In de duurzaamheidsverkenning (RIVM-MNP, 2004) maakt het Milieu- en Natuurplanbureau gebruik van vier wereldbeelden. Deze wereldbeelden verschillen in de eerste plaats van elkaar in de mate van internationale verwevenheid van activiteiten (globalisering versus meer regionale ontwikkelingen, verticale as). Daarnaast verschillen ze in de afweging tussen efficiëntie en solidariteit (horizontale as). De horizontale as is sterk geassocieerd met de keuze tussen marktwerking en overheidsbemoeienis. Figuur 1 geeft de vier wereldbeelden die op basis van deze assen zijn ontstaan weer.

In deze studie gebruiken we twee van de vier wereldbeelden: de Mondiale markt (A1) en de Zorgzame regio (B2). Deze twee wereldbeelden zijn duidelijk verschillend in hun kenmerken, waardoor zij een contrasterende uitwerking hebben op de geselecteerde gebieden.

Het wereldbeeld A1, ook wel Mondiale markt of Global Economy (GE) genoemd, gaat uit van een grote mate van vrijheid voor het individu in de samenleving. De nadruk ligt sterk op het realiseren van

Profit-doelen, efficiency staat hoog in het vaandel. Om deze doelen te realiseren worden technologische mogelijkheden en innovatie optimaal benut en bevordert. In dit wereldbeeld is de wereld niet opgedeeld in regio's, maar vormt deze in feite één economie. In het wereldbeeld B2, ook wel Zorgzame regio of Regional Communities (RC) getiteld, ligt de nadruk op Planet- en People-doelen, dus in feite op de gevolgen van het economische proces voor de omgeving en de betrokkenen. Hierbij gaat het zowel om de verantwoordelijkheid van het individu als om de opstelling van de overheid. Dit uit zich in B2 ook in meer sturende wet- en regelgeving dan in A1 het geval is. Voor deze verkenning is de omvang van de regio beperkt tot Noord-West Europa.

In tabel 2 worden in vogelvlucht de kenmerken voor beide wereldbeelden beschreven, die voor de landbouw en haar omgeving van belang zijn.

Globalisering / Internationaal	
<p>Mondiale Markt (A1)</p> <p>Liberalisme, privatisering, marktwerking Dominante waardenoriëntatie is ambitie en concurrentie Boek: End of History</p> <p>Efficiëntie</p>	<p>Mondiale Solidariteit (B1)</p> <p>Publieke diensten, overheidscoördinatie bij beheer collectieve goederen Dominante waardenoriëntatie is samenwerking en solidariteit Boek: Our Common Future</p> <p>Solidariteit</p>
Regionalisering / Nationaal	
<p>Veilige Regio (A2)</p> <p>Politieke kracht, rechtspraak, protectionisme Dominante waardenoriëntatie is onafhankelijkheid en veiligheid Boek: Clash of Civilisation</p>	<p>Zorgzame Regio (B2)</p> <p>Convenanten, eigen verantwoordelijkheid, decentrale bevoegdheden Dominante waardenoriëntatie is verantwoordelijk en zorgzaam Boek: Small is beautiful</p>

Figuur 1 Kenmerken van wereldbeelden

Tabel 2. Beknopte beschrijving van wereldbeelden Mondiale markt en Zorgzame regio en hun gevolgen voor de landbouw (De Bont et al., 2005)

Wereldbeeld	Mondiale markt (A1)	Zorgzame regio (B2)
Kenmerken	Individualisme Vrijhandel Gericht op doelmatigheid Beperkte overheidsinterventie Nadruk op technologie en innovatie Kostprijs staat centraal (internationaal) Mobiliteit van productiefactoren, w.o. arbeid Inkomensongelijkheid groter	Gezamenlijke verantwoordelijkheid Protectie van eigen markt Bescherming van eigen culturele en economische belangen Nadruk op lokale schaal en beperking consumptie Rekening houden met externe effecten Gebruik van eigen resources staat voorop Meer inkomensgelijkheid
Effecten	Sterke toename welvaart Ondernemerschap Grootschaligheid Marktsturing via ketens/logistiek, internationaal	Beperkte groei koopkracht Partnerschap met omgeving Kleinschaligheid Beleid zet kaders neer Regionale productie en afzet
Beleid voor de landbouw	<i>Liberaal, zeer beperkt:</i> Afschaffing van GLB markt- en prijsbeleid en van inkomens toeslagen Geen belemmeringen in handel ten opzichte van derde landen Afschaffing exportsteun Beperkter of geen nieuw beleid voor milieu, natuur en dierenwelzijn Vrij energiegebruik	<i>Beschermend:</i> Voortzetting GLB met inkomens toeslagen Wel belemmeringen in handel ten opzichte van landen buiten de EU (derde landen) Afschaffing exportsteun Strenger beleid voor milieu, natuur en dierenwelzijn Duurzame energie en nadruk op besparing
Gevolgen voor landbouw	Specialisatie Schaalvergroting sterk (BV's) Sterke productiviteitsgroei Ruimtelijke scheiding van andere functies	Gemengde en verbrede bedrijven Geremde schaalvergroting (gezinsbedrijven) Geremde productiviteitsgroei Ruimtelijke verwevenheid met andere functies

4. Winterswijk

4.1 Gebiedsbeschrijving

Het studiegebied volgt de begrenzing van het voormalige WCL-gebied Winterswijk (Waardevol Cultuur Landschap) en is ongeveer 20.700 ha groot.

Ruwweg komt dit overeen met de grenzen van de gemeente Winterswijk en delen van de gemeenten Aalten, Oost Gelre en Berkelland (fig. 2).

Er wonen in het gebied ca. 30.000 inwoners met een bevolkingsdichtheid die ongeveer de helft is van het Nederlandse gemiddelde. Het gemiddelde inkomen ligt iets onder het landelijke gemiddelde. De arbeidsparticipatie is met 69% relatief hoog ten opzichte van gemiddeld in Nederland (zie ook bijlage 1).

Figuur 2. Studiegebied Winterswijk

Landschap

De begrenzing van het studiegebied valt samen met de grenzen van het Winterswijkse Plateau. Dit is een geomorfologische eenheid, een glooiend gebied met een dunne zandlaag op slecht doorlatend keileem. Door de keileem heeft de bodem een geringe waterbergende capaciteit. Het naar het westen hellende landschap, en de keileem in de bodem, zorgen ervoor dat het landschap een combinatie kende van snel waterafvoerende beken en plekken met stagnerend water. Door 'beeknormalisatie' in het begin van de tweede helft van de 20ste eeuw, is de waterafvoer

Citaat uit samenvatting van Reconstructieplan Achterhoek en Liemers (Gelderland, 2005):

Verwevenheid en verbondenheid zijn de belangrijkste kenmerken van het gebied. Landschap, landbouw en natuur kunnen in de Achterhoek en Liemers niet zonder elkaar. Maar er liggen ook problemen. Kern van de problematiek is dat (intensieve) landbouw, wonen, werken, recreatie, natuur en landschap elkaar te vaak in de weg zitten. Gevolg is dat economisch belangrijke sectoren als landbouw en recreatie zich onvoldoende kunnen ontwikkelen, terwijl de kwaliteit van natuur, landschap en water te weinig verbetert.

in het hele gebied vanuit landbouwkundig oogpunt verbeterd, met als gevolg snelle waterafvoer uit het hele gebied, maar verdroging in drogere perioden.

Het is een kleinschalig gebied, dat wil zeggen zowel landbouw, natuur, recreatie als bewoning komen in kleine eenheden voor verspreid door het hele gebied. Dit resulteert in een grote afwisseling van graslanden, bossen, kleine natuurgebieden, essen vaak met snijmaïs, verspreide bewoning en kleine campings. Van de totale oppervlakte is 14% bos en natuur, 52% grasland en 15% mais (tabel 3). In het Reconstructieplan Achterhoek en Liemers (Gelderland, 2005) is het gebied rond Winterswijk deels aangeduid als extensiveringsgebied (hier ligt het primaat bij natuur) en deels als verwevingsgebied (voor verweving van landbouw, wonen en natuur).

Landbouw

Winterswijk is een gebied waarin de melkveehouderij veruit de belangrijkste agrarische activiteit is. Uit de databank van het LEI ontlene we dat het gemiddelde melkveebedrijf met een bedrijfsoppervlakte van 35 ha ca. 5 ha kleiner is dan het gemiddelde melkveebedrijf in Nederland. Het aantal akkerbouwbedrijven in het gebied is gering (< 5% van het totale aantal bedrijven), ze hebben een gemiddelde oppervlakte van 63 ha, dit is ca. 6 ha groter dan elders in Nederland.

Tabel 3. Grondgebruik 2003 in WCL-gebied Winterswijk (in percentage van totale oppervlakte (20.734 ha) (gebaseerd op LGN5 gewassenbestand van Alterra van 2003 en het CBS bodemstatistiekbestand van 2000)

Landbouw	73
<i>gras</i>	52,1
<i>maïs</i>	14,7
<i>granen</i>	2,6
<i>aardappelen</i>	2,0
<i>bieten</i>	0,4
<i>bloembollen</i>	0,2
<i>overige gewassen</i>	0,8
Natuur	14
<i>bos</i>	12,7
<i>overige natuur</i>	1,5
Water	0,6
<i>waterlopen</i>	0,3
<i>recr. wateren</i>	0,2
Openbare ruimte	13
<i>woongebied</i>	12,4
<i>campings</i>	0,8

Kenmerkend voor deze bedrijven is dat ze veel aardappelen telen op land van veehouders. Daarnaast is de intensieve veehouderij van belang, ca. 15% van de bedrijven is gericht op hokdierhouderij. Gemiddeld hebben deze bedrijven 11 ha grond.

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven is tussen 1999 en 2004 gedaald met 26% tot 675 bedrijven. Vooral in de intensieve veehouderij was de daling met 46% groot. Het zijn waarschijnlijk vooral kleine bedrijven zonder opvolgers die stoppen. Slechts 11% van de bedrijfshoofden is jonger dan 40 jaar, terwijl 59% 50 jaar of ouder is. Van de in 2004 aanwezige 675 bedrijven was 41% < 20 Nge en 19% > 100 Nge (bijlage 1). In 2004 was de werkgelegenheid in de land- en tuinbouw Winterswijk 1041 fte.

In Winterswijk en omgeving ontplooiën veel agrarische bedrijven verbredingsactiviteiten: in 2003 was dit op gemiddeld 20% van de bedrijven het geval. Agrarisch natuurbeheer is het meest populair en ook het aanbieden van verblijfsrecreatie en verhuur van ruimten zijn veel gekozen verbredingsactiviteiten.

Overige kenmerken

- Er is een sterke streekidentiteit en gemeenschapszin. Eén van de deelnemers aan de workshop typeerde dat als volgt "tijdens het jaarlijkse volksfeest staat er in Ratum niemand naar de optocht te kijken, want iedereen loopt mee".

- Door het ontbreken van snelwegen en snelle spoorverbindingen heeft het gebied een geïsoleerde ligging t.o.v. de rest van Nederland.
- In het gebied komen veel kleine landgoederen voor (van oudsher de Scholteboeren, ofwel grootgrondbezitters in de Achterhoek).
- Ligging dichtbij de Duitse grens.

4.2 Uitwerking van de wereldbeelden Mondiale markt en Zorgzame regio

Voorafgaand aan de workshop met de plattelandsondernemers uit het gebied, is op basis van de uitwerking van de wereldbeelden op Nederlands niveau (zie hoofdstuk 3) en interviews met enkele deskundigen uit het gebied een inschatting gemaakt van de effecten van beide wereldbeelden voor de regio Winterswijk. In de workshop vormden deze twee wereldbeelden, inclusief ingeschatte effecten, het uitgangspunt voor de verbeelding. We gebruikten ze vooral om twee extreme ontwikkelingsrichtingen neer te zetten, dus niet om een toekomstvoorspelling te doen. Deze wereldbeelden hebben in de workshop niet ter discussie gestaan, maar zijn gebruikt om na te denken over hoe je als ondernemer zou kunnen reageren in het ene en het andere scenario.

Tabel 4. *Inschatting van de effecten van beide wereldbeelden voor regio Winterswijk; landelijke tendens staat beschreven in De Bont et. al. (2005)*

Drijvende krachten	Mondiale markt (A1)	Zorgzame regio (B2)
Bevolking	Vergrijzing, afname bevolking Gebied is relatief ver weg Tweedeling in inkomens, grote inkomensverschillen Werkloosheid relatief groot	Bevolking stabiel, vergrijzing door komst gepensioneerden Meer modale inkomens Behoud werkgelegenheid ook voor jongeren
Consumentenvoorkeuren	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i>
Internationale omgeving en beleid	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i> Regionale samenwerking Oost Nederland en aangrenzend gebied in Duitsland; samenwerking met vergelijkbare EU regio's
Ruimte, grond en infrastructuur	Kleine woonkernen verdwijnen; grotere dorpen gaan groeien; afname van fiscale vlucht Ontsluiting verbetert door aanleg nieuwe (rijks)wegen, maar het gebied blijft nog relatief moeilijk bereikbaar vanuit het westen van Nederland Grondprijs behoorlijke daling Bedrijven op beste gronden; sterke schaalvergroting (200 melkkoeien/bedrijf); koeien op stal Veel marginale gronden worden natuurgebied, maar eenvormig Recreatieparken met eigen vermaak (veel Duitsers) Gebieden en wegen in het gebied worden afgesloten door (nieuwe) eigenaren; bomen verdwijnen, verrommeling landschap	Areaal wonen stabiliseert; kleine woonkernen blijven behouden door vraag naar woningen Gebied behoudt geïsoleerde ligging Grondprijs stabiel tot lichte daling Gezinsbedrijven (80-100 mk/bedrijf); nevenactiviteiten; koeien in weide Behoud variatie in landschap, veel verweving; karakteristieke streekbouw blijft Kleinschalige recreatie op basis van natuur en landschap Goede toegankelijkheid binnen het gebied blijft
Maatschappelijke acceptatie en beleid	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i> Behoud sterke streekidentiteit

Drijvende krachten	Mondiale markt (A1)	Zorgzame regio (B2)
Sector en ketens	Ketendenken is sterk op eigen sector (melkveehouderij) gericht; krachtvoer uit buitenland en verwerking producten elders	Melkveehouderij in grote mate zelfvoorzienend; verwerking producten meer in eigen gebied Sterke ontwikkeling "merk" Achterhoek
Technologie en energie	Technologie gericht op schaalvergroting Reinigingstechnologie Grote bedrijven winnen energie uit mest en reststoffen (covergisting) Veel woon-werkverkeer (men werkt elders)	Inzet technologie op milieuaspecten Sluiten kringlopen Collectieve verwerking van reststromen Minder woon-werkverkeer
Verbreiding en omgeving van de landbouw	Sterke afname aantal boeren Mindere gronden worden afgestoten (-40%) Recreatie wordt drijvende kracht in het gebied Natuurbeheer blijft belangrijk op vrijkomende gronden en door grote natuurlijke variatie in gebied	Veel verweving (op 25% van areaal en bij 50% van de boeren) Meeste gronden blijft in gebruik bij landbouw Recreatie lift mee met natuur en landschap Natuurbeheer door boeren

4.3 Workshop

Op 22 september 2005 is van 10.00 tot 15.30 uur de workshop in Winterswijk gehouden. Voor de workshop zijn 10 agrarische ondernemers uitgenodigd die het hele spectrum vertegenwoordigen van ondernemers in het gebied, namelijk intensieve melkveehouders en akkerbouwers, biologische boeren, landgoedeigenaren en twee ondernemers die gestopt zijn met hun agrarische activiteiten en zich op verblijfsrecreatie hebben toegelegd. Er waren meest relatief jonge ondernemers (25-40 jaar) uitgenodigd, maar ook enkele ouderen. Vijf van deze tien ondernemers had in afgelopen jaren al meegewerkt aan het project Meervoudig Duurzaam Landgebruik Winterswijk (Korevaar et al, 2006). Deze groep is aangevuld met enkele andere ondernemers om de belangrijkste in het gebied voorkomende bedrijfstypen vertegenwoordigd te laten zijn. De deelnemers zijn telefonisch benaderd waarbij het project en het doel van de workshop zijn uitgelegd en hen gevraagd is of ze wilden deelnemen. Eigenlijk was iedereen die werd uitgenodigd direct enthousiast, al konden enkelen niet omdat de datum niet paste. Helaas is het niet gelukt om vrouwelijke ondernemers te vinden die konden deelnemen. Eén deelnemer heeft enkele dagen tevoren afgebeeld vanwege andere verplichtingen, er waren dus 9 deelnemers.

De deelnemers waren zo gekozen dat er twee ongeveer vergelijkbare subgroepen konden worden gemaakt, die elk een wereldbeeld hebben uitgewerkt.

Bij de kennismaking bleek dat de belangrijkste motieven om deel te nemen waren: het opdoen van inspiratie en inzicht krijgen welke kansen er zijn voor het eigen bedrijf, het uitwisselen van ervaringen met collega's, een eigen weg vinden in plannen en ontwikkelingen die op gebied afkomen en er bij willen zijn als er over de toekomst wordt gesproken.

De deelnemers hebben zich goed en enthousiast in het desbetreffende wereldbeeld ingeleefd. Het tekenen van de gebiedsbeelden ging in beide subgroepen redelijk vlot en het leverde in elk geval weer veel gespreksstof op over inrichting van het gebied en de functies die er een plaats moesten krijgen. De discussie bleef tot de laatste minuut, bij het naast elkaar zetten van beide beelden, voortduren

4.4 Beelden van het bedrijf

Mondiale markt

Algemeen

Er zijn verschillende mogelijkheden genoemd hoe ondernemers kunnen reageren als de mondiale markt

de dominerende ontwikkelingsrichting wordt. Kenmerkende elementen in die ontwikkeling zijn:

- de binding met de huidige locatie blijft
- een opvolger is belangrijk, maar mag ook van buiten de familie komen
- een goed product leveren is belangrijk
- het landschap moet grotendeels behouden blijven, want het is de pijler voor recreatie

Als randvoorwaarde wordt daarbij gesteld dat buurtbewoners agrarische bedrijfsvoering, inclusief nieuwbouw van bedrijven, acceptabel vinden.

Daarnaast zijn een aantal meer specifieke ontwikkelingen in dit scenario voorzien.

Schaalvergroting in melkveehouderij

Kenmerkend voor het wereldbeeld is dat er schaalvergroting zal gaan optreden. De boeren geven aan dat daardoor veel bedrijven in de regio zullen stoppen en dat gronden worden afgestoten uit de landbouw. Alleen op de gunstigste locaties zullen landbouwbedrijven, ondanks het kleinschalig landschap, een schaalvergroting gaan doormaken. Het melkveebedrijf breidt uit tot zo'n 250 melkkoeien. Inzet van technologie (bijvoorbeeld melkrobot) zorgt ervoor dat dit haalbaar is. Samenwerken met buurbedrijven wordt van groot belang. Ook kan deze schaalvergroting inhouden dat het moederbedrijf in het gebied

Winterswijk blijft, maar dat er nevenvestigingen in Oost Europa zullen komen, zoals een akkerbouwer aangaf.

Zorg en recreatie

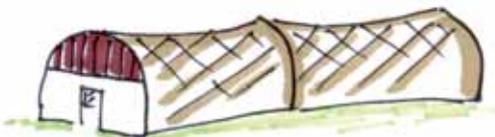
Vrijkomende gebouwen worden verbouwd tot woon-eenheden voor oudere buurtgenoten en voor zorgvragers die graag in het buitengebied willen blijven wonen. Het moderne recreatiebedrijf wordt niet groter, maar gaat zich specialiseren op een doelgroep, bijvoorbeeld opvang van gehandicapten of ouderen.

Modulair bouwen

In het mondiaal scenario is het van groot belang om snel in te kunnen spelen op veranderde omstandighe-

den. Bedrijfsgebouwen worden modulair gebouwd en zijn snel aan te passen.

Nieuwe landgoederen

Vrijkomende gronden en bebouwing in het buitengebied worden opgekocht door vermogende 'westerlingen' die nieuwe landgoederen stichten en zo bijdragen aan het onderhoud van natuur en landschap. Echter, sommigen zetten om hun grond een hek, waardoor de toegankelijkheid van het gebied vermindert.

Zorgzame regio

Ook voor dit wereldbeeld zijn verschillende ontwikkelingsrichtingen genoemd.

Mozaïekbeheer

In algemene zin wordt van het Winterwijkse bedrijf anno 2030 verwacht dat er een verscheidenheid zal zijn in productierichtingen (melk, vlees, paardenhouderij) naast verzorging, diensten en recreatie. Daarbij zullen de activiteiten op de bedrijven gekenmerkt worden door duurzaamheid met aandacht voor voerstroombalans en diervriendelijkheid. Er ontstaat op bedrijfsniveau een mozaïek aan functies.

Transparent bedrijf

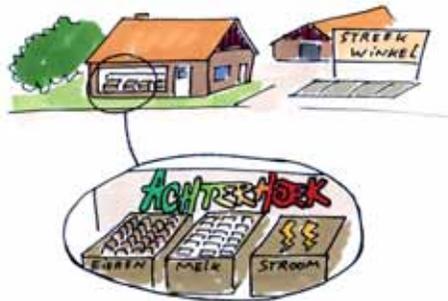
De consument wil een veilig voedselpakket via een productiewijze die past in de landelijke omgeving. Centraal hierbij staat transparantie richting de consument door hen toe te laten op de bedrijven en te informeren over het bedrijfsproces. Hierdoor ontstaat er begrip voor het bedrijfsproces. Om dit te kunnen realiseren, zullen er nieuwe type stallen (vergelijkbaar met de koepels van Burgers Bush in Arnhem) ontworpen moeten worden. De consument wordt toegelaten op het bedrijf: de productiewijze is transparant.

Tegenover dit informeren staat wel een hogere opbrengstprijs. Ook zal het bedrijfssysteem anno 2030 anders zijn: meer techniek (robot), samenwerking met andere boeren en zuivelfabrieken (op basis van leveringsrecht) en nadrukkelijk rekening houden met de burger die als consument of toerist naar het gebied komt.

Sociaal duurzaam

Het bedrijf werkt voor een afgebakende markt, waarbij niet de economie maar het welzijnservaren van de mens leidraad wordt. Het is een gezinsbedrijf met een omvang gelijk aan nu. Belangrijke factor is dat het huidige kenmerkende landschap rondom Winterswijk behouden blijft. De burger (buur) heeft begrip voor neveneffecten van de agrarische productie (stank). Daarnaast steunt de burger de boeren door het kopen van producten uit de eigen streek. De deelnemers aan de workshop geven aan dat in 2030 nog slechts de helft van de boeren boer is, maar wel op een groter bedrijf dan nu en ook met natuur. De omvang van een melkveehouderij zal groeien tot zo'n 130 melkkoeien per bedrijf met melkrobot in verband met arbeidsverlichting.

Inpassing in het landschap

Het behoud van cultuur en natuur is een belangrijk aspect in dit wereldbeeld. De landbouw en de recreatiesector zijn zuinig op het landschap. Bij hun bedrijfsvoering houden ze nadrukkelijk rekening met de inpassingsmogelijkheden in het landschap. Het landschap wordt niet statisch geconserveerd, maar ontwikkelt mee. Waar nodig mogen landschapselementen verplaatst worden: een houtwal die in de weg staat, wordt bijvoorbeeld vervangen door nieuwe aanplant elders.

4.5 Beelden van de regio

Van een karakteristiek deel van het buitengebied van Winterswijk, het gebied direct ten zuiden van de stad, is op basis van een luchtfoto een kaart getekend. Tijdens de workshop zijn de gevolgen van beide wereldbeelden ingetekend op die kaart en enkele functies zijn schetsmatig verder uitgewerkt.

Mondiale markt

Het Mondiale markt wereldbeeld betekent voor de regio dat een aantal bedrijven zal sluiten. Op de plek van een huidig bedrijf zal in 2030 een aantal huizen komen voor welgestelde mensen (zowel van binnen als van buiten de regio). De stad breidt uit. Er is een aantal recreatieverblijven. Deze liggen niet dichtbij de stad, maar meer buitenaf. Zodoende kan de recreant volop genieten van het mooie landschap. Ook zorg ligt verder weg van de stad. Er komt ook een aantal grote landgoederen met een hek eromheen. De akker- en melkveebedrijven worden groter. De percelen zullen ook groter worden. Hiervoor zullen sommige perceelsomheiningen verdwijnen, maar niet alle, want het karakteristieke landschap moet behouden blijven. Het melkveebedrijf zal meer gebouwen hebben.

Zorgzame regio

De gevolgen voor de regio Winterswijk zijn ingeschat vanuit de gedachte hoe het bedrijf anno 2030 ingepast zal zijn in het landschap. De inpassing zal moeten gebeuren met aandacht voor het intact laten van de cultuurhistorische waarden. Hierbij is verplaatsen van de coulissen (houtwallen) in het landschap mogelijk wanneer een specifiek element los is komen staan van het grotere geheel. Op die manier wordt er ruimte gecreëerd voor ontwikkeling in het gebied. Dit alles onder het motto van 'behoud door ontwikkeling'. Het aantal landbouwbedrijven in de regio Winterswijk zal naar verwachting sterk afgenomen zijn en de vrijkomende agrarische gebouwen en woonhuizen zijn overgegaan in burgerhanden. De wetgeving heeft hierop ingespeeld en door de gecreëerde transparantie in het bedrijfsproces gaan burgers en boeren ook heel goed samen in het buitengebied.

4.6 Overeenkomsten en verschillen tussen Mondiale markt en Zorgzame regio

Ook al hebben de deelnemers zich tijdens de workshop goed ingeleefd in het betreffende wereldbeeld, toch blijken de uitkomsten van beide wereldbeelden niet zo ver uiteen te liggen als we theoretisch zouden kunnen denken. In de workshop formuleerden de deelnemers dit als volgt:

Het gebied, door z'n fysieke omstandigheden, en de mensen, met hun mentaliteit en cultuur, bepalen zelf in grote mate de toekomstige ontwikkeling. In Winterswijk is bijvoorbeeld vrijwel iedereen ervan overtuigd dat, ongeacht het wereldbeeld dat zal ontstaan, het coulissenlandschap zal blijven en dat Winterswijk kleinschalig en groen blijft. Economisch zal de Mondiale markt in sterke mate leidend kunnen worden, maar maatschappelijk zal er in dit gebied een sterke tegenstroom blijven die vraagt om een Zorgzame regio. Er blijft behoefte aan wonen en recreëren in een kleinschalig landschap. Op mondiaal niveau kunnen grenzen wel vervagen en overheden zich terugtrekken, maar op lokaal niveau blijft er behoefte aan toezicht en regelgeving door de overheid.

In de workshop is een aantal aspecten naar voren gekomen die overeenkomen voor beide wereldbeelden zoals hierboven benoemd, maar vooral de verschillen maken de effecten van beide wereldbeelden voor bedrijven en regio inzichtelijk. In tabel 5 zijn deze aangegeven.

4.7 Conclusie

Kenmerkend voor het gebied

Uit de workshop en de interviews met vertegenwoordigers van de recreatieve sector kwam unaniem het beeld naar voren dat het landschap van Winterswijk groen en kleinschalig zal blijven in beide wereldbeelden. De meeste recreanten komen naar Winterswijk voor buitenactiviteiten zoals fietsen en wandelen. Natuur en (cultuur)landschap zijn de belangrijkste attracties van Winterswijk. Alle deelnemers aan de workshop en de geïnterviewden zijn het er over eens dat dit in de toekomst zo zal blijven. Opvallend in Winterswijk is de gebondenheid aan de streek en de duidelijke streekidentiteit. Dit is een sterk punt voor het vermarkten van streekproducten. Er lijken goede kansen te zijn om het merk Achterhoek in de markt te zetten. Samenwerking met

collegabedrijven en in de keten zal noodzakelijk zijn om dit te laten slagen.

Duurzaamheid

People

In beide wereldbeelden staat beleving van het landschap hoog in het vaandel. Binding met de regio is erg sterk, zelfs in het Mondiale markt wereldbeeld. Men is trots op het eigen gebied en de eigen streekcultuur. Het landschap blijft in beide wereldbeelden een enorm belangrijke pijler, waar in de ontwikkeling van landbouwbedrijven voortdurend rekening mee wordt gehouden. In de Zorgzame regio wordt dit sterker aangezet en benut in de relatie met de consument, die voor producten uit de eigen regio bereid is een hogere prijs te betalen en zo de boer compenseert voor de minder gunstige productieomstandigheden.

Planet

In Mondiale markt zullen landbouwbedrijven alleen de beste gronden benutten. 'Best' in de zin dat ze niet te veel last moeten hebben van het keileem in de ondergrond en ook niet te versnipperd moeten zijn gelegen door natuur- en landschapselementen. De mindere gronden komen vrij voor natuur en of een extensieve

Tabel 5 Belangrijkste verschillen in effecten van beide wereldbeelden voor regio Winterswijk

	Mondiale markt	Zorgzame regio
Stedelijke druk	Plaats Winterswijk groeit. Komst nieuwe rijken Meer permanente bewoning van vakantiehuisen, boerderijsplitsing	Veel burgers wonen in het buitengebied (en hebben begrip voor de boer)
Cultuur/mentaliteit	Binding met de plek is belangrijk De omgeving (buren) moet de onderneming (het bedrijf) accepteren	Consument is de rode draad in dit wereldbeeld Het bedrijf moet zorgen voor transparantie van de bedrijfsvoering, zodat consument er begrip en vertrouwen in kan hebben
Samenwerking	Bedrijf/gebouwen openstellen als werkplaats voor andere ondernemers (locatie wordt een productiefactor)	Gemeenschapszin blijft belangrijk
Landbouw/veehouderij	Verschillende primaire sectoren komen voor naast elkaar Gespecialiseerd melkveebedrijf (250 melkkoeien, koeien hele jaar op stal) en groot akkerbouwbedrijf, wisselen grond en producten uit Meer samenwerking met burenen met zelfde bedrijfstype Bedrijfslocaties in lage lonenlanden met moederbedrijf in Winterswijk	Verscheidenheid in productie (melk, vlees, paarden), zorglandbouw en recreatie Gezinsbedrijf, ondersteund door techniek (melkrobot) (130 melkkoeien, koeien in weide) Basis is zelfvoorziening: kostprijs daardoor hoger, maar ook hogere opbrengstprijzen Meer samenwerking met collega's en in keten (coöperatie) Duurzame intensieve veehouderij met gesloten kringloop voor voer en mest, diervriendelijk

	Mondiale markt	Zorgzame regio
Recreatie en zorg	<p>Recreatiebedrijf met een hoog kwaliteitsaanbod</p> <p>Recreatie en zorg als specialisme, dus niet als bijverdienste bij agrarische bedrijfsvoering.</p> <p>Recreatie neemt mogelijk eerst iets toe, daarna stabiele omvang, blijft kleinschalig en gericht op kwaliteitsaanbod</p>	<p>Idem, maar met een authentiek accent</p> <p>Recreatie en zorg als onderdeel van het agrarisch bedrijf</p>
Landschap	<p>Het karakteristieke landschap rondom Winterswijk blijft een belangrijke pijler voor het gebied</p>	<p>Inpassing in het landschap is voorwaarde, behoud van cultuurhistorie, coulissen (houtwallen) mogen verplaatst worden</p>
Innovatie	<p>Goed product leveren (beter dan de rest), innovatief en hoge kwaliteit</p> <p>Techniek wordt ingezet voor schaalvergroting (melkrobot)</p>	<p>Prijsbewust hoeft niet hetzelfde te zijn als goedkoop</p> <p>Voor sommige deelnemers: gen-tech past niet in dit wereldbeeld;</p> <p>Voor allen: wel het benutten van technologie</p>
Energie	<p>Energievraagstuk is sterk bepalend voor toekomst van bedrijven</p>	<p>Denken in reststromen i.p.v. afvalstromen</p>

vorm van teelt van energiegewassen. Het beheer van die gronden zal om de beheerskosten te drukken behoorlijk uniform zijn, o.a. met begrazing van natuur met grote grazers. Ook de landbouwgronden zullen efficiënt worden beheerd. De variatie en landschapswaarden lopen sterk terug, ook het agrarisch landgebruik wordt nog rationeler en uniformer dan nu al het geval is. Op de landbouwgronden zal de milieubelasting (nitraatuitspoeling) niet toenemen, want het vee zal overwegend op stal worden gehouden. Bij Zorgzame regio zal de bedrijfsvoering gemiddeld nog wat extensiever worden, daar mag een winst voor het milieu worden verwacht. De landschappelijke verscheidenheid zal hier behouden blijven. Er is in dit scenario ook ruimte om meer aan waterbeheer te doen.

Profit

Profit lijkt in dit gebied een minder belangrijke factor te zijn. De nadruk ligt sterk op people (streekgebondenheid) en planet (behoud van het landschap). In Mondiale markt zullen veel ondernemers moeten stoppen, omdat ze onvoldoende inkomen in dit gebied kunnen verwerven. Een beperkt aantal landbouwbedrijven zal overblijven op de meest geschikte locaties. De vrijkomende ruimte zal deels benut worden door (gespecialiseerde) recreatiebedrijven, die profiteren van het aantrekkelijke landschap en lage

grondprijzen. Ook in Zorgzame regio zal het aantal ondernemingen krimpen, maar minder sterk dan in Mondiale markt. Door functiecombinatie en hogere prijzen voor producten en diensten (met name recreatie) blijft het mogelijk om een inkomen te verwerven, en de ondernemer accepteert ook een wat lager rendement dan in Mondiale markt.

Uit de workshop en de interviews komt ook het beeld naar voren dat in Winterswijk een mix zal ontstaan van aandacht voor people, planet en profit. Ook al zal in het Mondiale markt scenario de economie in sterke mate leidend worden, dan nog verwacht vrijwel iedereen dat er maatschappelijk een sterke tegenstroom ontstaat die vraagt om kleinschaligheid, aandacht voor elkaar/collectiviteit en herkenbaarheid van eigen regio. Dit zijn waarden die kenmerkend zijn voor het Zorgzame regio scenario. Daarnaast is iedereen er van overtuigd dat landschap, landbouw en natuur in Winterswijk ook in de toekomst nauw verweven zullen blijven, deels vanwege natuurlijke omstandigheden, maar ook uit belang van de recreatie. Naast landbouw zijn in Winterswijk toerisme en recreatie de dragers van de economische activiteit in het buitengebied. De betekenis van landbouw zal in komende jaren afnemen uit zowel economisch als werkgelegenheidsoogpunt, de betekenis van recreatie zal nog verder groeien.

5. Land van Cuijk

5.1 Gebiedsbeschrijving

Figuur 3. Studiegebied Land van Cuijk

Het onderzoeksgebied beslaat vijf gemeenten in noordoostelijke Peel, te weten de gemeenten Grave, Cuijk, Mill en Sint Hubert, Sint Anthonis en Boxmeer. Totaal omvatten deze vijf gemeentes een areaal van 32.300 ha (fig.3).

Landschap

Het Land van Cuijk ligt in het uiterste noordoosten van de provincie Noord-Brabant. Het gebied heeft drie landschappelijke zones: de Maasterrasrug, de Maasterrasvlakte en het land van De Peel. De kernen Cuijk en Boxmeer hebben een kleinstedelijk karakter en vormen sinds geruime tijd de belangrijkste woon- en werkkernen voor de regio (Noord-Brabant, 2004).

De middenzone van het Land van Cuijk, de Maasterrasvlakte, met daarbinnen het Raamdalen en Grave, ligt lager dan de twee aangrenzende gebieden. Hier is het landschap relatief vlak en open. De dorpen Mill en Sint Anthonis zijn ontstaan op de overgang van het lager gelegen Raamdalen (Maasterrasvlakte) naar het hoger gelegen dekzandgebied van het Ouland van de Peel. Zij liggen in de peelontginningen. Beide dorpen zijn geheel of gedeeltelijk omsloten door een 'groene mantel' van bossen, landgoederen of andere waardevolle landschapsstructuren. De peelontginningen zijn nu landbouwgebied met beken en verschillende oude bos- en groenstructuren waaronder enkele landgoederen. Pas in de 20^e eeuw is het westelijk deel van het gebied ontgonnen en zijn de jonge Peel-ontginningsdorpen (Wilbertoord, Landhorst, Stevensbeek, Westerbeek) gesticht. Deze liggen als satellieten op afstand van de lintenbebouwing. De jonge Peelontginningen kenmerken zich door een

rechtlijnige structuur, grote boscomplexen en een rastervormig wegenpatroon dat consequent van laanbeplanting werd voorzien.

In het Land van Cuijk zit veel industrie waaronder een aantal bedrijven van internationale allure. Daarnaast zorgen de goede verbindingen met Nijmegen, Venlo en Duitsland er voor dat in deze regio de transport- en distributiesector sterk vertegenwoordigd is.

Landbouw

In de tweede helft van de twintigste eeuw heeft de landbouw in het Land van Cuijk zich in rap tempo ontwikkeld. De huidige landbouwstructuur van het Land van Cuijk is zeer gevarieerd. Bijna alle landbouwsectoren zijn vertegenwoordigd, waarbij een accent ligt op de intensieve veehouderij (27%) en de melkveehouderij (31%). Langs de Maas komen de afgelopen jaren ook steeds meer boomkwekerijen. In de gemeenten Sint Anthonis en Mill en op de hogere gronden bevinden zich naast de teelt van voedergrassen, veel gespecialiseerde teelten, zoals de champignonteelt, witlofteelt, siergewassenteelten en de graszodenteelt. Sint Anthonis is veruit de meest agrarisch georiënteerde gemeente in het Land van Cuijk en zelfs van heel Noordoost-Brabant: 28% van de werkgelegenheid bevindt zich in de agrarische sector. Het gemiddeld melkveehouderijbedrijf in het

Land van Cuijk is met een bedrijfsoppervlak van 36 ha ongeveer 4 ha kleiner dan het gemiddelde melkveebedrijf in Nederland. Intensieve hokveebedrijven in het Land van Cuijk hebben doorgaans weinig eigen grond (gemiddeld zo'n 9 ha). Het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven in het Land van Cuijk is in de jaren 1999-2004 gedaald met 15% tot 1214 (tabel 6). Vooral in de veehouderij was de daling van het aantal bedrijven met 30% bij de hokdieren en 17% bij het melkvee aanzienlijk. De krimp in het aantal bedrijven heeft overigens niet geleid tot een blijvende krimp van de veestapel (CBS, 2005). De afname van het aantal intensieve veehouderijbedrijven is mede het gevolg van epidemieën als de varkenspest eind jaren 90. Daarnaast leidt het reconstructiebeleid tot een afname van het aantal bedrijven in het gebied en verschuiving van bedrijfslocaties. Opvallend is dat de akkerbouw, de vollegrondstuinbouw en de glastuinbouw in de periode 1999-2004 juist groeiden in het Land van Cuijk (tabel 6).

Veel agrarische bedrijven in Land van Cuijk combineren meerdere agrarische hoofdtakken met elkaar. Veel gekozen verbredingsactiviteiten zijn daarnaast de verkoop van producten aan huis, verhuur van opslagruimte en agrarisch natuurbeheer.

Tabel 6. Aantal agrarische bedrijven in Land van Cuijk plus ontwikkeling ten opzichte van 1999 (databank van LEI)

Bedrijven > 20 Nge	2004	Trend (%)
Melkvee	259	-17
Hokdier	226	-30
Overige graasdieren	85	-23
Akkerbouw	79	23
Vollegrondstuinbouw	24	4
Glastuinbouw	22	16
Overige bedrijven	138	-24
Totaal	833	-19
Bedrijven < 20 Nge	381	-3
Alle bedrijven	1214	-15

Overige kenmerken

- Kleinschalig landschap
- Landbouwareaal: 69% bouwland en 25% grasland
- Tuinbouw en recreatie in opkomst
- Aan elkaar groeiende woonkernen
- Duidelijk zichtbare stedelijke druk
- Centraal gelegen en goed ontsloten door snelwegen
- Inwoners per km² : 253 (ter vergelijking: Westland 1080, Winterswijk 211)

- Gemiddelde bedrijfsomvang 23 ha. Nederland 31 ha.
- Gemiddeld inkomen per huishouden 3,5% hoger dan gemiddeld in Nederland.

5.2 Uitwerking van de wereldbeelden Mondiale markt en Zorgzame regio

Voorafgaand aan de workshop met de plattelandsondernemers uit het gebied is op basis van interviews met deskundigen uit het gebied een inschatting gemaakt van de effecten van beide wereldbeelden voor het Land van Cuijk (tabel 7). In de workshop vormden deze twee wereldbeelden en de inschatting van de effecten hiervan op de regio het uitgangspunt voor de verbeelding. Deze wereldbeelden hebben in de workshop niet ter discussie gestaan, maar zijn gebruikt als uitgangspunt om na te denken over hoe je als ondernemer zou kunnen reageren als randvoorwaarden in de toekomst extreem gaan veranderen.

In het scenario Mondiale markt is de verwachting dat de bevolkingsgroei in het Land van Cuijk iets zal achterblijven t.o.v. van de meer centraal gelegen regio's in Nederland. Er is verondersteld dat de werkgelegenheid in de landbouw sterk zal afnemen door de toenemende mate van automatisering en mechanisering en

doordat loonkosten in de wereld door het opengaan van grenzen zullen nivelleren. Ondanks het feit dat de stedelijke as Arnhem - Nijmegen ook jonge mensen zal aantrekken, treedt er in het Land van Cuijk, net als in de overige delen van Nederland vergrijzing op.

In het wereldbeeld Zorgzame regio zal dit effect minder sterk zijn, doordat meer werkgelegenheid in de regio behouden blijft. Zowel in het wereldbeeld Mondiale markt als ook in het wereldbeeld Zorgzame regio blijft de diversiteit aan grondgebruikers en landbouwsectoren in het Land van Cuijk behouden. In de Mondiale markt zullen de intensieve (niet grondgebonden) landbouwsectoren uitgroeien tot multinationals en de grondgebonden veehouderij zal sterk opschaalen. In het Zorgzame regio wereldbeeld zullen met name de traditionele grondgebonden sectoren uitbreiden en zullen de hokveesectoren emigreren.

Tabel 7. Inschatting van de effecten van beide wereldbeelden voor Land van Cuijk; landelijke tendens wordt beschreven in De Bont et. al. (2005).

Drijvende krachten	Mondiale markt (A1)	Zorgzame regio (B2)
Bevolking	Groei minder dan nationaal gemiddeld, vergrijzing	Bevolking zal minder dalen dan landelijk gemiddeld Hogere werkloosheid
Consumentenvoorkeuren	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i>
Internationale omgeving en beleid	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i>
Ruimte, grond en infrastructuur	<p>Areaal wonen neemt toe</p> <p>Areaal landbouw neemt af</p> <p>Stedelijke druk neemt toe vanuit steden (Nijmegen, Arnhem)</p> <p>Grotere bedrijven, wel verspreid liggend</p> <p>Door specialisatie neemt de diversiteit op de bedrijven af</p> <p>Dagrecreatie neemt toe, recreatiefunctie en natuur gescheiden (recreatie in pretparken)</p> <p>Natuur wordt minder beschermd, meer recreatienatuur, minder reservaten</p>	<p>Areaal wonen stabiliseert of neemt zelfs toe</p> <p>Kernen worden groener; groene contouren beschermd in het buitengebied</p> <p>Alle landbouwsectoren blijven, maar wel extensief</p> <p>Nadruk op de grondgebonden sectoren</p> <p>Netto afname aantal agrarische bedrijven</p> <p>Ruimte voor natuur zal groeien ten koste van landbouwgrond</p> <p>Buitengebied goed toegankelijk voor de burger</p>
Maatschappelijke acceptatie en beleid	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i>
Sector en ketens	<p>Intensieve veehouderij gaat internationaliseren</p> <p>Veel invoer van buitenlands krachtvoer</p> <p>Verwerking producten buiten land van Cuijk of in land van Cuijk</p> <p>Agrobusinessparken</p>	<p>Semigrate van intensieve sectoren (t.b.v meer grondgebondenheid)</p> <p>Huidige gespecialiseerde bedrijven naar locaties waar meer ruimte ter beschikking is</p> <p>Melkveehouderij met eigen voedervoorziening in de regio</p>

Drijvende krachten	Mondiale markt (A1)	Zorgzame regio (B2)
	Gezinsbedrijven (soms met medewerkers van buiten het gezin) en agrarische multinationals beide in het gebied Intensieve sectoren georganiseerd in agrobusiness parken	Intensieve veehouderij in huidige vorm niet meer aanwezig Verwerking vlees en eieren in de regio nadruk op streekproducten
Technologie en energie	Nieuwe technologie voor het optimaal gebruik hernieuwbare energie	Nieuwe technologie voor het optimaal gebruik hernieuwbare energie
Verbreding en omgeving van de landbouw	Behoeftte aan dagrecreatie wordt sterkere drijvende kracht Het aantal agrarische gebouwen in het buitengebied neemt af Perceelindeling wordt grootschalig Pluimveesector is niet zeker, kan verdwijnen Melkvee kan blijven, maar de vraag is in hoeverre koeien naar buiten kunnen (200 of meer koeien per bedrijf)	Veel verbreding landbouw richting natuur en recreatie Behoeftte aan dagrecreatie wordt sterke drijvende kracht in het gebied

5.3 Workshop

Op 27 oktober 2005 werd van 12.30 tot 16.00 uur de workshop gehouden op Landgoed de Barendonk te Beers. Voor de workshop is een gemengde groep agrarische ondernemers uit het Land van Cuijk uitgenodigd. De deelnemers werden benaderd via de regiomanager van het Peel-Maasgebied en de bedrijfsleider van het Praktijkcentrum voor de Varkenshouderij in Sterksel. Alle belangstellende bedrijven zijn voorafgaand aan de workshop geïnterviewd, waarbij de persoonlijke toekomstvisie van de ondernemer en zijn bedrijfsfilosofie in kaart werden gebracht. De bereidheid van ondernemers om aan dit vooronderzoek deel te nemen bleek doorgaans goed.

Naast de agrarische ondernemers zijn ook enkele andere gebiedsexperts geïnterviewd, waaronder gebiedsmedewerkers van de provincie Noord-Brabant en een wethouder uit de gemeente Sint Anthonis. De groep ondernemers die uiteindelijk deelnam aan de workshop op 27 oktober bestond uit vertegenwoordigers van de verschillende veehouderijsectoren. Aanwezig waren 1 landgoedeigenaar (combinatie melkvee, camping, landschapsbeheer), 2 melkveehouders, 1 varkenshouder en 1 akkerbouwer. Daarnaast was een wethouder uit de gemeente Sint Anthonis aanwezig als belangstellende. De meeste

aan de workshop deelnemende ondernemers blijken hun agrarische hoofdtak te hebben geïntegreerd met andere bedrijfstakken. Hierbij gaat het om uiteenlopende combinaties, van grondgebonden veehouderij met varkens of pluimvee als neventak tot het houden van herten, fruitteelt, verblijfsrecreatie, horeca of energiewinning uit mest. Daarnaast bleken enkele ondernemers actief in bestuurlijke functies. Door de deelnemers zelf werd dan ook de kanttekening geplaatst dat de deelname tijdens de workshop niet representatief is voor het gebied. Dit is met name belangrijk bij de interpretatie van de resultaten uit dit project.

Motieven van mensen om deel te nemen aan de workshop kunnen als volgt worden samengevat: het opdoen van inspiratie, nadenken over de toekomst van het gebied (de eigen toekomst), mee richting willen geven aan de ontwikkelingen in de toekomst, meer inzicht krijgen welke kansen er zijn voor het eigen bedrijf, het uitwisselen van ervaringen met collega's. Na een eerste aarzeling om te denken in extreme wereldbeelden werkten beide groepen enthousiast mee aan de verbeelding van de toekomst van het Land van Cuijk.

5.4 Beelden van het bedrijf

Mondiale markt

Schaalvergroting

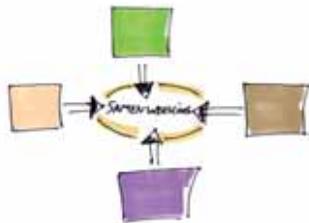
Het aantal agrarische bedrijven in het Land van Cuijk neemt in het Mondiale markt scenario snel af. Veel bedrijven zullen in dit scenario stoppen en gronden zullen (gedeeltelijk) worden afgestoten uit de landbouw. Het aantal bedrijfslocaties zal dus afnemen, het aantal dieren per bedrijf zal echter sterk toenemen (t.o.v. de huidige situatie). Het melkveebedrijf breidt uit tot zo'n 250-500 melkkoeien. Inzet van technologie en/of betaalbare arbeid zorgt ervoor dat dit haalbaar is. Samenwerken met buurbedrijven wordt van groot belang. Er ontstaan grote maatschappen.

Hokveebedrijven in Land van Cuijk hebben in de Mondiale markt het profiel van multinationals. Grote "varkensflats" zijn strategisch gelegen, zodat er geen problemen ontstaan met overlast door stank in de buurt van de woonkernen en de infrastructuur goed bereikbaar is. Verwerkingslocaties liggen gebundeld in enkele grote businessparken dicht bij de grote wegen.

Samenwerking wordt steeds belangrijker

Agrarische ondernemers hebben in de Mondiale markt doorgaans de stap gezet van boer naar manager. Gezinsbedrijven zijn vrijwel verdwenen. Veel ondernemers hebben nog wel hun wortels in het Land van Cuijk of de directe omgeving, waardoor zij een relatief sterke binding hebben met de streek. Om te kunnen overleven in de Mondiale markt is samenwerking erg belangrijk: samenwerking tussen agrarische ondernemers, maar vooral ook samenwerking met ketenpartijen.

Arbeid versus nieuwe technologie

De ondernemers moeten een afweging maken tussen investeren in arbeid of investeren in technologie. Ondanks dat het algemene beeld in het Mondiale markt wereldbeeld is dat er voldoende geld is voor technologische oplossingen, denken de aanwezige agrariërs dat de afweging toch ten gunste van het inzetten van arbeid zou kunnen uitvallen, ondanks het feit dat de kosten voor arbeid op mondiaal niveau naar elkaar toe zullen groeien.

Combinatie van energieproductie en nieuwe landgoederen

Elk agrarisch bedrijf is naast primaire producent ook energieleverancier. Er wordt op grote schaal energie gewonnen uit gewassen, gewasresten, mest en reststromen uit de voedingsmiddelenindustrie. Lokaal wordt windenergie opgewekt. Maar soms ook zullen bedrijven hun agrarische activiteiten stoppen, waarbij de grond deels wordt vermarkt voor permanente bewoning en een ander deel van de grond zal worden gebruikt voor de productie van energie. Er ontstaan nieuwe landgoederen, waarop combinaties van wonen, (wind-)energie, verblijfsrecreatie, dagrecreatie en kleinschalige horeca zijn te vinden. In het Land van Cuijk anno 2030 wordt niet alleen intensief voedsel geproduceerd, maar er komen ook veel toeristen af op de landschappelijke, culturele en culinaire waarden van het Land van Cuijk.

Zorgzame regio

Opschaling van bedrijven

Ook in dit scenario zullen veel agrarische bedrijven in het Land van Cuijk stoppen en gronden zullen (gedeeltelijk) worden afgestoten uit de landbouw. Op goed verkavelde en goed ontsloten locaties blijven landbouwbedrijven bestaan, die een beperkte schaalvergroting doormaken. Het melkveebedrijf breidt ook in dit scenario uit tot zo'n 200 melkkoeien. Inzet van moderne technologie zorgt ervoor dat dit haalbaar is. Samenwerken met buurbedrijven wordt van groot belang. Er ontstaan grote maatschappen.

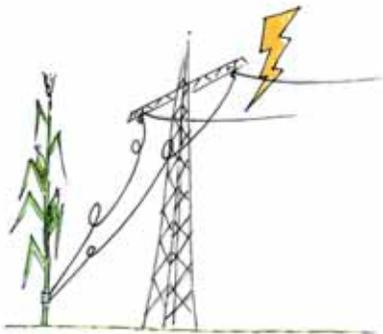
De intensieve hokdierhouderij verdwijnt grotendeels uit het Land van Cuijk. Hokveebedrijven verplaatsten naar regio's waar meer ruimte voor grondgebonden-

heid is. Ondernemers die hun agrarische activiteiten staken blijven wonen op hun erf, maar zullen veelal hun land afstaan aan de groeiers. Groei van bedrijven gaat in goede verstandhouding met de burens.

Energie uit biomassa (en wind of zon)

Evenals in het wereldbeeld Mondiale markt, zal ook in de Zorgzame regio de productie van energie een belangrijk deel van het inkomen moeten genereren. Op grote schaal wordt energie gewonnen uit gewassen, gewasresten, mest en reststromen uit de voedingsmiddelenindustrie.

De mens staat centraal

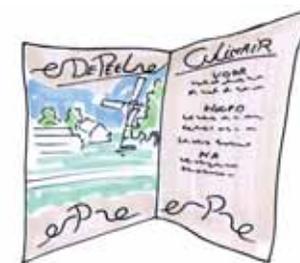
Mensen spelen in de Zorgzame regio een centrale rol. Ondernemers in de Zorgzame regio streven naar integrale duurzaamheid, ze willen economisch boeren, maar ook voldoende tijd overhouden voor andere dingen. Zij realiseren dit doel door slim gebruik te maken van nieuwe technologieën. Door mobiele robots in te zetten, blijft het bijvoorbeeld mogelijk om grote oppervlaktes en grote koppels koeien met weinig mankracht te managen. Weidegang blijft mogelijk en milieueffecten kunnen worden beheerst door moderne technieken.

Streekproducten

Het Land van Cuijk is een gastvrije regio waar veel mensen naar toe trekken om te genieten van de regionale cultuur, de culinaire hoogstandjes van de streek en het landschap. Agrarische ondernemers hebben gastvrijheid hoog in het vaandel staan, zij stellen hun bedrijven doorgaans open voor het publiek. Consumenten zijn bereid om voor landbouw-

producten een eerlijke prijs te betalen, waardoor ondernemers ook met een relatief extensieve productie voldoende inkomen halen.

Nieuwe landgoederen

In de Zorgzame regio van 2030 is de landbouw structureel verweven met andere ruimtelijke functies. Op veel locaties ontstaan nieuwe landgoederen, waarin agrarische functies gecombineerd worden met de belevingsfunctie, recreatieve functies, culinaire functies en natuurbeheer. Oude agrarische gebouwen krijgen een nieuwe bestemming of worden gesloopt. Nieuwbouw vindt op de nieuwe landgoederen in beperkte mate plaats.

5.5 Beelden van de regio

De gevolgen voor de het Land van Cuijk zijn in beide groepen ingeschat uitgaande van de vraag hoe het grondgebruik in de omgeving van Grave er anno 2030 uit zal zien. De deelnemers hebben dit ingetekend op een schets van een deel van het gebied.

Mondiale markt

Het uiterlijk van het landschap zal in de Mondiale markt niet wezenlijk veranderen ten opzichte van de huidige situatie. Er zal wel een iets sterkere zonering ontstaan in het buitengebied, waarbij met name de verkaveling van landbouwbedrijven grootschaliger wordt. Landschapsstructuren worden niet volledig verwijderd, maar waar mogelijk en nodig verplaatst. De gebieden tussen en rondom de woonkernen zullen worden ingericht als belevingsruimte voor de burgers (landschapsparken). Hier zal een kleinschalige "couliselandbouw" blijven bestaan. Ondernemers in deze gebieden houden hun dieren in de wei, bieden aan huis luxe streekproducten aan voor de luxe consument. Bedrijven hebben een ambachtelijke structuur. Maar in dit gebied zullen ook landgoederen komen te liggen. In het overige gebied vindt opschaling en waar nodig herverkaveling plaats, waarbij cultuurhistorische belangrijke structuren en ecologische hoofdstructuren intact worden gehouden.

Zorgzame regio

Ook in dit scenario blijft het landschapspatroon van het Land van Cuijk intact. Landbouwontwikkeling vindt plaats in gebieden die al relatief goed verkaveld zijn. Negatieve invloeden van de landbouw op bestaande landschappelijke structuren worden zoveel mogelijk voorkomen of gecompenseerd (bijvoorbeeld door verplaatsing van landschapselementen). Aangezien de bevolking toch blijft groeien in het wereldbeeld Zorgzame regio, zullen de stedelijke kernen uitbreiden, maar bestaande natuur wordt zoveel mogelijk beschermd. Intensieve hokdierbedrijven vertrekken naar gebieden waar meer ruimte is voor grondgebondenheid, vrijkomende erven krijgen een woonbestemming (rood voor groen). Melkveebedrijven schalen op naar tweehonderd dieren of meer per bedrijf. Het aantal bedrijven daalt, maar het aantal dieren per hectare daalt ook. Het accent ligt in de Zorgzame regio op de grondgebonden veehouderij, aangevuld met duurzame teelten. Vrijkomende agrarische grond wordt omgevormd tot landgoederen. Door het nauwe contact tussen burgers en boeren gaan landbouw, wonen en recreatie goed samen in het buitengebied.

5.6 Overeenkomsten en verschillen tussen Mondiale markt en Zorgzame regio

In de beginfase van de workshop werd duidelijk dat de meeste deelnemers aarzelden om te denken in extreme uitgangspunten zoals deze in de twee wereldbeelden waren aangereikt. Bij de invulling van de toekomstbeelden per bedrijf oriënteerde men zich dan ook liever op zichtbare autonome trends in de regio en aan de eigen behoeftes voor de toekomst dan aan de extreme, theoretische randvoorwaarden. Desalniettemin leverde het groepswerk verrassende resultaten op. De uitkomsten van beide scenario's toonden op veel punten overeenkomsten. Door de deelnemers zelf werd dit als volgt verklaard:

De streekcultuur is een belangrijke drijvende kracht in het gebied en is een factor die ook het type ondernemerschap mede bepaalt. 'De mensen maken de regio' en zullen dit ook in de toekomst blijven doen. De kleinschalige structuur en groene omgeving vormt het raamwerk waarin zich alle economische ontwikkelingen zullen voordoen.

De verwachting is dat het landschapspatroon ook onder Mondiale markt omstandigheden in stand zal blijven omdat de bewoners van de streek het als

kapitaal beleven. Daarbij zal er in het Mondiale markt wereldbeeld een maatschappelijk tegenstroom ontstaan, die leidt tot een groeiende vraag naar diensten, zoals die voor de Zorgzame regio kenmerkend zijn.

In de workshop is een aantal aspecten naar voren gekomen die overeenkomen voor beide wereldbeelden, maar vooral de verschillen maken de effecten van beide wereldbeelden voor bedrijven en regio inzichtelijk. In tabel 8 zijn deze aangegeven.

5.7 Conclusies

Kenmerkend voor het gebied

In beide scenario's verwachten de ondernemers in feite dat een aantal autonome trends zoals deze ook nu al zichtbaar zijn, zullen doorzetten. Dit betreft met name ontwikkelingen op het gebied van natuur- en landschapsbeheer en de reconstructie. Er zal een tweedeling ontstaan tussen (wereldmarkt georiënteerde) grote bedrijven en verbrede bedrijven en nieuwe landgoederen die voor de regionale markt produceren. Dat betekent dus ook dat in de Zorgzame regio grote bedrijven zullen blijven bestaan. Nieuwe landgoederen worden een van de kenmerkende uithangbordjes van het Land van Cuijk. In beide scenario's

wordt ervan uitgegaan dat cruciale knelpunten op gebied van duurzaamheid opgelost worden doordat ondernemers inzetten op innovatieve technieken en (nieuwe) maatschappelijke allianties.

Duurzaamheid

People

Beide groepen beaamden dat de vergrijzing in het Land van Cuijk zal toenemen. De jonge generatie zal deels moeten verhuizen naar buiten de regio om daar een inkomen te verwerven. Zowel in de Mondiale markt als ook in de Zorgzame regio gaat men ervan uit dat de binding aan de streek en sociale contacten belangrijk blijven. In de groep die zich bezig hield met de Zorgzame regio kwam het dilemma naar voren, dat er een steeds grotere instroom van allochtonen zal plaatsvinden, waardoor de streekcultuur mogelijk zal veranderen.

In de Mondiale markt zal de betekenis van de familie als sociaal opvangnet weer een belangrijke rol gaan vervullen, aangezien de overheid die rol loslaat: de familie vangt oude mensen op en zorgt dat jonge mensen veilig aan het begin van hun maatschappelijke carrière voldoende steun in de rug hebben: 'Samen werken en samen leven' komen in Land van Cuijk als belangrijke sleutelwoorden naar voren.

Tabel 8 Belangrijkste overeenkomsten en verschillen in effecten van beide wereldbeelden voor Land van Cuijk

	Mondiale markt	Zorgzame regio
Stedelijke druk	Arnhem en Nijmegen zullen groeien, de druk vanuit de steden neemt toe (met name vraag naar de woonfunctie en de recreatiefunctie)	Idem, maar minder extreem dan in Mondiale markt
Cultuur/mentaliteit	Kostenefficiëntie bepaalt wat er gebeurt in een spijkerharde wereld Ondernemers hebben een (sterke) binding met de streek	De overheid faciliteert duurzame ontwikkelingen zoals deze door de regio zelf worden nagestreefd Idem
Samenwerking	Een paar megabedrijven, soms gemengd over de grenzen van het eigen bedrijf en de grenzen van land van Cuijk Productie en verwerking gebundeld in de regio	Veel horizontale samenwerking in de keten, naruk op korte regionale ketens, daarnaast export van producten
Landbouw	Schaalvergroting en afname van het aantal bedrijven Vrijkomende grond wordt soms ook gebruikt voor Landgoederen/permanente bewoning Functionele herverkaveling buitengebied Meer energiegewassen Lokaal landgoederen en verbreding Meer specialisatie Meer vreemde arbeid; men verwacht dat deze goedkoper zal zijn dan nieuwe technologie Verdere optimalisering van de kavels	Schaalvergroting en afname van het aantal bedrijven Minder intensieve veehouderij Duidelijke zonering in extensiveringsgebied en intensieve gebieden Meer energiegewassen Meer landgoederen en verbreding Idem Meer nieuwe technologie Verweving van functies (beperkte optimalisatie van verkaveling)

Drijvende krachten	Mondiale markt	Zorgzame regio
Recreatie / horeca	Dag- en verblijfsrecreatie worden belangrijk, maar blijft kleinschalig	Dag- en verblijfsrecreatie worden belangrijk, maar blijft kleinschalig De culinaire streekcultuur wordt uithangbordje voor Land van Cuijk
Landschap	Ondernemers integreren landschapsbeheer in bedrijfsvoering	Overheid stelt randvoorwaarde en de streek bepaalt binnen de randvoorwaarden hoe het landschap eruit komt te zien
Innovatie	Afweging tussen goedkope arbeid en investeren in nieuwe technologie	Ondernemers investeren in nieuwe technologieën t.b.v. integrale duurzaamheid (sociaal, economisch, ecologisch)
Energie	Regio wordt meer dan zelfvoorzienend. Geen invoer meer van dure fossiele brandstoffen	Regio wordt meer dan zelfvoorzienend. Geen invoer meer van dure fossiele brandstoffen.

De groep die het scenario Mondiale markt verder uitwerkte, heeft dit accent geïllustreerd door aan te geven dat verschillende generaties op hetzelfde erf bij elkaar zullen blijven wonen en voor elkaar zullen zorgen. Dit past meer in het wereldbeeld Zorgzame regio en geeft aan dat workshopdeelnemers meer affiniteit hebben met dit wereldbeeld.

Planet

Beide ondernemersgroepen in de workshop gingen er stellig van uit dat duurzaamheid onderdeel is van de bedrijfsvoering. Zowel in de Zorgzame regio als ook in de Mondiale markt zal er voldoende technologische vooruitgang zijn om een duurzame samenleving te realiseren. Anders dan in de Mondiale markt in eerste instantie verondersteld was, was de verwachting tijdens de workshop dat ondernemers uit marktbelang zullen investeren in duurzaamheid. In de Zorgzame regio is het uitgangspunt dat de overheid een sterk sturende rol in deze heeft.

Problemen op gebied van het milieu of natuurbeheer werden tijdens de workshop alleen door het groepje Zorgzame regio nader besproken. Ter sprake kwamen aspecten als de groeiende vervoersproblematiek (files), het grondwaterbeheer (verdrogingbestrijding) en een verstoring van het landschapsbeeld door de komst van 'lelijke' energieteelten. Men ging er van uit

dat deze knelpunten in 2030 gewoon opgelost zijn, veelal door middel van technische oplossingen.

De belangrijkste genoemde ontwikkelingen zijn nieuwe vervoerstechnieken, teelt van energiegewassen, energiewinning uit wind en biomassa. Daarnaast werd genoemd dat nieuwe filtertechnologieën zullen zorgen voor emissievrije stallen.

Profit

In tegenstelling tot de doelen die met het huidige reconstructiebeleid worden nagestreefd, gaan beide deelnemersgroepen er van uit dat de intensieve veehouderij in het Land van Cuijk verder zal groeien. Er zullen meer dieren komen, maar het aantal bedrijven zal afnemen. Onafhankelijk van het scenario waarmee gewerkt is, komt duidelijk de homo-economicus in de ondernemers naar voren. "Ondernemen is pas duurzaam als er een duurzaam inkomen gerealiseerd kan worden". Opvallend was dat een deel van de aanwezige ondernemers zowel in de Mondiale markt als ook in de Zorgzame regio sterk inzet op verbreding als economische activiteit. De verwachting is dat een productielandbouw met als neventak verblijfsrecreatie, gastronomie of energiewinning in Land van Cuijk zal uitgroeien tot een volwaardige economische draager van het gebied. Een sleutelwoord dat vaak genoemd werd is nieuwe landgoederen. Aan de haal-

baarheid van dit perspectief twijfelen deelnemers niet. Daarnaast werd in beide wereldbeelden ervan uitgegaan dat de export van primaire producten vanuit Land van Cuijk zal blijven bijdragen aan de economie in het gebied.

6. Hogeland

6.1 Gebiedsbeschrijving

Figuur 4. Studiegebied het Hogeland in Noord-Groningen

Het onderzoeksgebied het Hogeland ligt in het uiterste noorden van de provincie Groningen. Het gaat om de landbouwgebieden de Marne en Oostelijk Hogeland. Landbouwgebied de Marne beslaat tevens de gemeente de Marne. Landbouwgebied Oostelijk Hogeland bestaat uit de gemeenten Eemsum en Loppersum. De Marne is 16.560 ha groot en het Oostelijk Hogeland is 29.160 ha groot. In totaal beslaat het gebied dus 45.720 ha. Op 1 januari 2005 woonden er 39.069 mensen.

Landschap

Het Hogeland en zijn omgeving heeft drie landschapstypen.

Het wierdenlandschap

Dit landschap is te zien in het zuiden van het Hogeland. Kenmerkend zijn de oude kronkelige waterlopen en onregelmatige verkavelingen. Dorpen en buurtschappen liggen daarin als een soort eilanden. Historisch waardevolle kerken en karakteristieke (kleine) huizen bepalen samen met de dijken en de wierden het beeld. In het open weidegebied liggen monumentale boerderijen en molens.

Het dijkengebied

Dit landschap is te zien ten noorden van het wierdenlandschap en ligt tegen de Waddenzee aan. Dit is het gebied van de opstreckende heerden. Door het graven van parallelle sloten loodrecht op de ontginningsbasis, werd het te ontginnen gebied ontwaterd en verkaveld. Iedere boer bracht zijn gronden in cultuur, waarbij naarmate de ontginning vorderde, het perceel dieper werd. Hij verlengde zijn sloten in Noordelijke richting en maakte zo gebruik van zijn "recht van opstrek". Op deze manier zijn de langgerekte kavels ontstaan. Kenmerkend is het rationele en grootschalige verkavelingspatroon. Dit is ontstaan door de planmatige aanwinning van land voor de

landbouw en de verhoging van de veiligheid van het gebied. Als je van het zuiden naar de Waddenzee rijdt passeer je een groot aantal dijken. Verspreid door het gebied liggen grootschalige akkerbouwbedrijven.

Het waddengebied

Verscholen achter de zeedijk ligt het waddengebied. Door de zeedijk is niet veel van het waddengebied te zien, maar zowel ruimtelijk als historisch kan dit gebied niet los gezien worden van de wadden. Ruimtelijk zorgt de ligging aan zee voor geringe ziektedruk en historisch gezien is een groot gedeelte van het Hogeland ontstaan door landaanwinst ten koste van de Waddenzee.

Landbouw

Het Oostelijk Hogeland en De Marne zijn van oudsher voornamelijk akkerbouwgebieden maar de afgelopen decennia hebben gras en koeien echter meer een plek gekregen in het gebied. Het totale landbouwareaal is 33.615 ha. Hiervan wordt in 2005 ongeveer 70% gebruikt voor de akkerbouw en 25% is in gebruik bij melkveehouders. De rest wordt gebruikt voor voedergewassen en de vollegrondstuinbouw. Als we naar economische omvang in NGE's (Nederlandse grootte eenheden) kijken, dan neemt de akkerbouw 61% voor zijn rekening en de melkveehouderij 30%.

Zowel de akkerbouw- als de melkveehouderijen zijn qua areaal en economisch (NGE's) bovengemiddeld van omvang. De akkerbouwbedrijven zijn gemiddeld 78 ha groot ten opzichte van 57 ha voor gemiddeld in Nederland. De melkveebedrijven zijn gemiddeld 53 ha groot tegenover 40 ha gemiddeld in Nederland. Wat NGE's betreft zijn de akkerbouwbedrijven gemiddeld 144 NGE groot tegenover 86 gemiddeld in Nederland en de melkveebedrijven 131 NGE ten opzichte van 102 NGE voor Nederland. De intensiteit van het grondgebruik (NGE's per ha) ligt voor het hele gebied met 2,1 NGE per hectare aanzienlijk lager dan het Nederlandse gemiddelde van 3,6 NGE/ha. Als we naar arbeidsproductiviteit (NGE per arbeidsjaareenheid AJE) kijken dan scoort met 59 NGE/AJE het gebied hoger dan het Nederlandse gemiddelde van 40 NGE/AJE.

De akkerbouw vindt plaats op zavelgrond met een afslibbaarheidsgehalte van 10 tot 40%. Deze grondsoort kent veel gebruiksmogelijkheden. Verder kent het Hogeland door de ligging aan zee een lage ziektedruk voor land- en tuinbouwgewassen. De combinatie van goede grond en lage ziektedruk zorgt ervoor dat het een sterk akkerbouwgebied is. Veel van de bedrijven hebben een vierde of een derde deel van het areaal in gebruik voor de teelt van poot-

aardappelen. De rest van het bouwplan bestaat uit graan, suikerbieten, peen en uien.

Zoals gezegd hebben melkveehouderijen aan belang gewonnen. Vanuit de rest van Nederland kwamen melkveehouders het gebied in. Het gaat dan om bedrijven die elders weggekocht werden voor stedelijke of infrastructurele werken of op de bestaande locatie geen groeiomgelegenheden meer hadden. Op het Hogeland zagen deze ondernemers mogelijkheden om hun bedrijf op te schalen (lagere grondprijzen en grotere percelen) en te optimaliseren. De afgelopen jaren (1999-2004) is dit echter gestagneerd en bleef het aantal melkveehouderijen nagenoeg gelijk. De dalende melkprijs en gedaalde grondprijzen in geheel Nederland zouden de oorzaak kunnen zijn dat melkveeouders terughoudend zijn met grote investeringen.

Het dijkengebied kenmerkt zich door opstreckende heerden tussen de dijken waarbij de zwaarte van de grond sterk varieert. Dit is een nadeel ten opzichte van het 'oude' land, waar de zwaarte per perceel veel minder varieert en de bewerking en gewasopbrengst dus gelijkmatiger is. Door de ruilverkavelingen De Marne, Hefshuizen, Noordpolder en Stedum-Loppersum in de jaren negentig is het gebied verder geoptimaliseerd voor de landbouw.

Overige kenmerken

- Grootschalig landschap
- Verspreide bebouwing
- Weinig stedelijke druk en relatief slecht ontsloten
- Weinig recreatie
- Inwoners per km²: 43 (ter vergelijking: Westland 1080, Winterswijk 211)
- Afname agrarische bedrijven 1999-2004: -10%, Nederland -17%
- Agrarische productie (NGE) 1999-2004: + 3%, Nederland - 9%
- Gemiddeld inkomen per huishouden ruim 10% lager dan gemiddeld in Nederland

6.2 Drijvende krachten van de twee wereldbeelden

Voorafgaand aan de workshop met de ondernemers uit het gebied, hebben we op basis van de uitwerking van de wereldbeelden op Nederlands niveau en interviews met actoren uit het gebied en deskundigen een inschatting gemaakt van de effecten van beide wereldbeelden voor de regio Hoge Land (tabel 9). In de workshop vormden deze twee wereldbeelden en de effecten van de wereldbeelden, het uitgangspunt voor de verbeelding. We hebben ze vooral gebruikt om twee extreme ontwikkelingsrichtingen neer te zet-

ten, dus niet om een toekomstvoorspelling te doen. Deze wereldbeelden hebben in de workshop niet ter discussie gestaan, maar zijn gebruikt om na te denken over hoe je als ondernemer zou kunnen reageren in het ene en het andere scenario.

Het Hogeland is met een bevolkingsdichtheid van 43 inwoners per vierkante kilometer voor Nederlandse begrippen een zeer dun bevolkt gebied. In vergelijking met andere gebieden werkten een aantal drijvende krachten dan ook anders uit. Zo zal bij Mondiale markt, in tegenstelling tot het landelijke beeld, het bevolkingsaantal juist dalen en niet stijgen. Wat verder opvalt is dat in de Zorgzame regio de 'agrarische stolp' (alleen ruimte voor agrarische activiteiten op het platteland) blijft bestaan en dat deze in de Mondiale markt verdwijnt. Hierdoor zal in de Mondiale markt de grondprijs eerder naar agrarische gebruikswaarde tenderen. Een ander gevolg van het verdwijnen van de agrarische stolp is dat meer nieuwe rijken het gebied in komen. Hierdoor zal het gebied zowel sociaal, economisch en qua aanzicht veranderen. Bij beide scenario's blijft het Hogeland voornamelijk een agrarisch gebied. Bij Mondiale markt zorgt de markt voor een sterke rationalisering en optimalisatie en in Zorgzame regio bepaalt de omgeving de verbreding.

6.3 Workshop

De workshop voor het deelgebied het Hogeland is gehouden op donderdag 17 november van 10:00 tot 15:00. De workshop is gehouden op de proefboerderij voor akkerbouw de Kollumerwaard (<http://www.spna.nl/roc-kollumerwaard.html>). Voor de workshop zijn negen agrarische ondernemers uitgenodigd. De benaderde ondernemers zijn geselecteerd met behulp van LTO Noord en de bedrijfsleider (K. Kristelijm) van de proefboerderij Kollumerwaard. Alle benaderde ondernemers waren bereid mee te werken. De algemene stemming was: "goed dat onze stem ook een keer gehoord wordt". Met alle ondernemers is van tevoren persoonlijk gesproken om een idee te krijgen hoe hun bedrijf eruit ziet en hoe ze zelf tegen toekomstige ontwikkelingen aankijken. Tevens werden tijdens deze gesprekken de inhoud en de doelstelling van het project duidelijk gemaakt. Dankzij de interviews ontstond een goed beeld over hoe de samenstelling van de workshopgroep zou zijn. Het is een groep die een goede afspiegeling is van de op het Hogeland aanwezige agrariërs. Het zijn vijf akkerbouwers en vier melkveehouders. Jonge innovatieve ondernemers, oudere wat meer traditionele ondernemers maar ook oudere innovatieve en jonge traditionele ondernemers. De leeftijd liep uiteen van 30 jaar tot en met 61 jaar.

Ondernemers wilden vooral mee doen omdat ze het fijn vonden dat op deze manier hun stem werd gehoord. Een andere reden was dat het nooit verkeerd is om over de toekomst na te denken.

Het was voor de deelnemers lastig om zich in te leven in het Zorgzame regio wereldbeeld, omdat dit wat verder af staat van hun wijze van bedrijfsvoering. Echter, beide groepen konden zich toch goed de wereldbeelden eigen maken. De resultaten van de workshop zijn in de volgende paragraaf weergegeven.

Tabel 9. Inschatting van de effecten van beide wereldbeelden voor het Hogeland; landelijke tendens staat beschreven in De Bont et. al. (2005)

Drijvende kracht	A1 Mondiale markt	B2 Zorgzame regio
Bevolking	Dorpen vergrijzen in combinatie met een lichte daling van bevolkingsaantallen. De werkloosheid blijft in dit gebied relatief hoog.	Bevolkingsaantallen stabiel, jongeren blijven in het dorp wonen waar ze geboren zijn. Lichte vergrijzing en relatief hoge werkloosheid.
Consumenten voorkeuren	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i>
Internationale omgeving en beleid	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i>
Ruimte, grond en infrastructuur	<p>Areaal wonen neemt toe, want overal mag gebouwd worden. De grondprijs gaat naar beneden doordat de speculatiewaarde verdwijnt. Dorpen worden groter, meer mensen gaan ruimer wonen en hebben een tweede huis.</p> <p>Paardenbakken, kinderboerderijen doen samen met nieuwe rijken hun intrede. Deze nieuwe rijken nemen de monumentale boerderijen over, de boeren bouwen op een andere plaats grote rationale panden De monumentale boerderijen worden privé terreinen met grote hekken erom heen.</p> <p>"Verdere rationalisatie van het landbouwareaal; grote en geëgaliseerde super-kavels.</p> <p>"Recreatie blijft iets voor de kleine groep mensen die op zoek is naar rust en ruimte.</p> <p>"Wonen en recreëren in het nationale park lauwersmeer wordt wordt mogelijk.</p>	<p>Het areaal wonen stabiliseert.</p> <p>Gescheiden rode en groene contouren; agrarische stolp blijft overeind. Binnen rode contouren hogere grondprijs.</p> <p>Grondgebruik volgt natuurlijke randvoorwaarden.</p> <p>Natuur blijft beschermd en krijgt meer ruimte.</p> <p>Betere ontsluiting van het buitengebied; meer fietspaden.</p>

Drijvende krachten	A1 Mondiale markt	B2 Zorgzame regio
Maatschappelijke acceptatie en beleid	<i>Volgt landelijke tendens</i>	<i>Volgt landelijke tendens</i>
Sector en ketens	Aantal agrariërs sterk gedaald. Pootaardappelen blijft belangrijke markt; grootschalig in combinatie met goede kwaliteit zijn de succesfactoren. Producten worden via Eemshaven vervoerd naar andere havens voor verwerking. De melkveehouderij blijft toenemen en gras en andere voedergewassen worden meegenomen in de rotatie van de akkerbouwers.	Huisverkoop wordt belangrijker.
Technologie en energie	Arbeid per eenheid loopt verder terug. Schaalvergroting zet door en er ontstaan zeer kapitaalintensieve bedrijven. GPS wordt op grote schaal gebruikt.	In hoofdlijn volgt het gebied de landelijke tendens alleen windenergie wordt belangrijker dan elders.
Verbreiding en omgeving van de landbouw	Weinig verbreiding: onderneming moet massa hebben (omvang). Omvang van bedrijven neemt toe, 500 tot 1000 hectare wordt een normale omvang. Minder fulltime agrariërs, meer managers.	Verbreiding door meer regionale producten en huisverkoop.

6.4 Beelden algemeen en bedrijf

Mondiale markt

De ondernemers verwachten dat bij het scenario Mondiale markt een spijkerharde wereld ontstaat, waar geld allesbepalend is en alleen de sterksten overblijven. To be lunch or have lunch was een uitspraak die in dit kader door één van de ondernemers gedaan werd. Hier zal ook de bedrijfsvoering op moeten worden aangepast.

Gezonde zeelucht

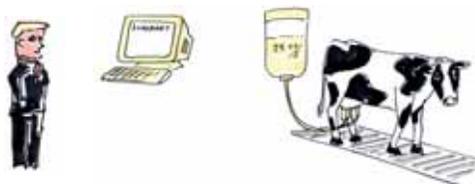
Door de gunstige ligging aan zee kent het Hogeland een lage ziektedruk. In combinatie met de goede grond zorgt dit voor een comparatief kostenvoordeel. De boeren verwachten hierdoor ook bij Mondiale markt een rol te kunnen blijven spelen. De nadruk moet dan liggen op een kostenefficiënte grootschalige productie op een kwalitatief hoog niveau. Pootaardappelen zullen dan het belangrijkste product zijn. Rotatie zal moeten worden afgebouwd naar 1 op 4 of 1 op 5 vanwege de toenemende kans op aardappelmoeheid, waardoor nevenproduc-

ten nodig zijn om die rotatie mogelijk te kunnen maken. Bulkproducten zoals fabrieksaardappelen kunnen elders, bijvoorbeeld in Oost-Europa, goedkoper geproduceerd worden.

Boer wordt ondernemer

In de Mondiale markt situatie zal de boer ondernemer worden. In plaats van op de trekker zit de ondernemer op zijn kantoor. Het zogenaamde 'domme werk' wordt uitgevoerd door goedkope arbeidskrachten. Deze arbeidskrachten kunnen uit de hele wereld komen, als ze maar goedkoop zijn. Daarnaast is er ook behoefte aan kundig personeel. Van achter zijn computer stuurt de ondernemer zijn bedrijf aan. Op alle terreinen wordt daarbij gebruik gemaakt van de nieuwste technologie. Zo kan met GPS ook onderscheid gemaakt worden in verschillen in bodemkwaliteit. Zodat daar bij bemesting en andere bewerkingen van de grond rekening mee wordt gehouden.

Bij het Mondiale markt scenario zagen boeren ook aankomen dat samenwerking tussen agrariërs onderling en met derden, noodzakelijk wordt. Tevens gaven

ze aan dat samenwerking op dit moment nog niet goed van de grond komt. Samenwerking vergt een ander soort ondernemer. Hij moet een deel van zijn zeggenschap over zijn bedrijf af kunnen staan. Nu zijn veel ondernemers nog vooral individualistisch ingesteld.

Grootschalige bedrijven

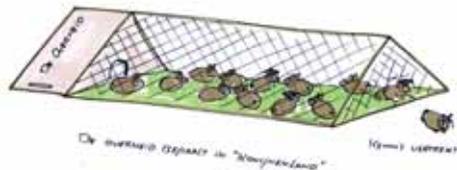
Het aantal bedrijven op het Hogeland zal afnemen en de blijvers zullen grootschaliger worden. Akkerbouwbedrijven zullen groeien tot 200 hectare pootaardappelen in de rotatie. In het totaal zijn deze bedrijven ongeveer 800 ha groot. Deze grote bedrijven hebben niet alle grond in eigendom, maar sluiten pachtcontracten met de stoppers. Bij een dergelijke omvang wordt het makkelijker om er in een keer een volwaardige tweede tak (bijvoorbeeld intensieve veehouderij) bij te beginnen. De melkveebedrijven zullen ook aanzienlijk groter moeten worden: 500 à 600 koeien wordt normaal en er zal meer gewerkt worden met vreemde arbeid. Naast maïs wordt het in dit scenario rendabel om ook krachtvoer in de regio te verbouwen.

Zorgzame regio

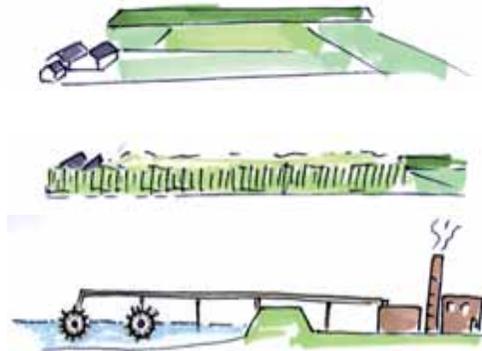
De overheid bepaalt in 'konijnenland'

De ondernemers zagen bij de Zorgzame regio een soort 'konijnenland' ontstaan. De ondernemers zagen zichzelf in een konijnenhok terecht komen waarin er weinig ruimte is voor eigen initiatief en waarin de overheid bepaalt wat er wel en niet gebeurt. De link werd gelegd met het communisme waar de overheid bepaalde waar, wat, hoeveel en tegen welke prijs geproduceerd werd. Ook zagen ze aankomen dat de slimste cq. beste ondernemers hun heil ergens anders gaan zoeken. Dit zorgt ervoor dat Nederland aan innovatiekracht zal verliezen.

Energieland

Naast de gebruikelijke teelten zagen de ondernemers mogelijkheden voor energiegewassen. Koolzaad en energiemaïs werden genoemd. Ook energiewinning uit de getijden in de Waddenzee behoort tot de mogelijkheden. Door die gewassen zal het landschap veranderen: tijdens het groeiseizoen zullen de hogere gewassen het huidige uitzicht gaan belemmeren.

Streekproducten

Bij de streekproducten komt de nadruk te liggen op het gezonde imago van het gebied. Waddenmelk zou hier een voorbeeld van kunnen zijn. Boeren sluiten onderling samenwerkingscontracten en verwerken en vermarkten de producten zelf.

6.5 Beelden van de regio

Van een kenmerkend deel van het Hogeland, direct tegen de Waddenzee aan, is op basis van een luchtfoto een kaart getekend. Tijdens de workshop zijn de gevolgen van beide wereldbeelden ingetekend op die kaart en enkele functies zijn schetsmatig verder uitgewerkt.

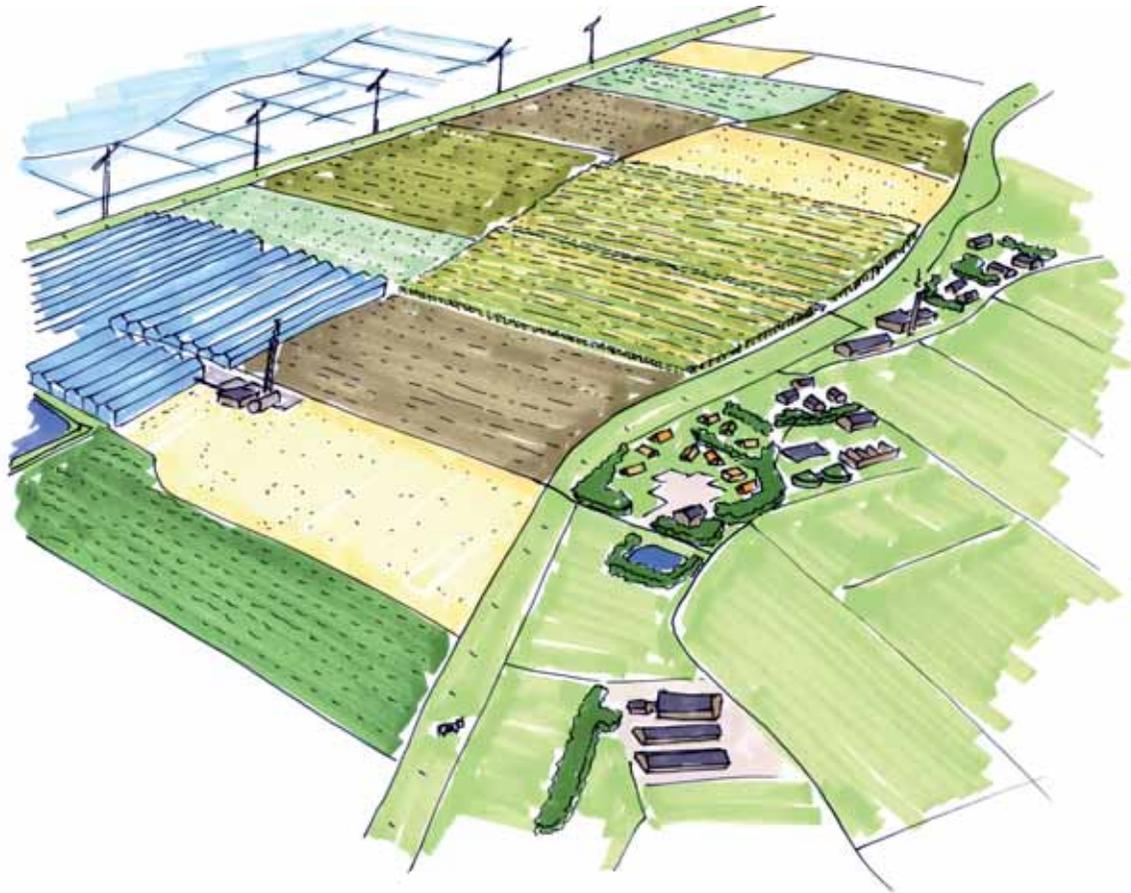
Mondiale markt

De helft van de huidige bedrijven zal verdwijnen. De gronden van de stoppers worden overgenomen door de schaalvergroterende blijvers. De erven zullen plaats bieden aan grote bedrijfsgebouwen. De infrastructuur en daarmee de bereikbaarheid van de bedrijven wordt verbeterd. De monumentale boerderijen van de stoppers worden overgenomen door vermogende particulieren. De bedrijven worden dusdanig groot dat een biogasinstallatie op bedrijfsniveau rendabel wordt. Landaanwinning door inpoldering van de zee kan financieel niet uit en kost te veel tijd en zal in 2030 nog niet gerealiseerd zijn. De percelen worden gemiddeld groter (10 ha). Ze zullen, gezien de bestaande ontwatering, in dezelfde richting blijven liggen. Met GPS zullen oplossingen worden gezocht om efficiënt om te gaan met de variatie in de grondsoort binnen percelen. Er ontstaan efficiënte eenheden van ongeveer 40 ha. Pootaardappelen blijven hierbij het belangrijkste gewas, maar er kunnen allerlei gewassen komen. Waar het meeste geld mee verdiend kan worden, wordt verbouwd. Doordat de akkerbouwbedrijven zeer grootschalig zijn geworden, kunnen ze in een keer een nieuwe volwaardige tweede tak beginnen; bijvoorbeeld in de intensieve veehouderij. Ook deze tweede tak zal direct grootschalig zijn.

Zorgzame regio

Energieproductie wordt een belangrijk onderdeel van de totale productie op het Hogeland. Hierdoor wordt het gebied minder afhankelijk van invoer van dure fossiele brandstoffen. Windmolens, energiegewassen en biogasinstallaties zullen op grote schaal in het landschap verschijnen. Ook wordt er vanaf het Hogeland gas gewonnen onder de Waddenzee. Hierdoor komen grote hoeveelheden gas voor een relatief lage prijs beschikbaar. Deze lage gasprijs in combinatie met het aantal uren zonlicht en lage ziektedruk aan zee zorgt ervoor dat de glastuinbouw zich in het gebied gaat vestigen. Ook in de Zorgzame regio zal de landbouwproductie verder optimaliseren. Het Hogeland blijft een echt agrarisch gebied. Kavels worden groter en er worden andere (onder andere energiegewassen en gras) in de rotatie opgenomen. Grasland en bouwland (aardappels, graan etc.) wisselen elkaar af. De verwerking van producten vindt plaats in de eigen regio. De Waddenzee komt op de Werelderfgoedlijst en wordt een recreatieve trekpleister van formaat. Hierdoor zullen meer recreanten het Hogeland ontdekken en wordt het gebied toegankelijker. In het gebied komen recreatieve parken, maar deze worden ruimtelijk van de landbouw gescheiden. Wonen gaat meer ruimte krijgen: nieuwe woningen sluiten aan op de bestaande kernen en hebben een beperkte impact op de openheid van het gebied.

Tabel 10. Belangrijkste overeenkomsten en verschillen in effecten van beide wereldbeelden voor het Hogeland

	Mondiale markt	Zorgzame regio
Stedelijke druk	Groningen zal groeien, maar dit heeft geen impact op het Hogeland. Wel zullen meer rijken zich in het buitengebied gaan vestigen.	Idem
Cultuur/mentaliteit	Geld bepaalt wat er gebeurt in een spijkerharde wereld. Samenwerking zal belangrijker worden, de vraag is of dat lukt.	De overheid bepaald in grote mate wat er gebeurt. Samenwerking zal belangrijker worden, vraag is of dit lukt.
Samenwerking	Gemengde bedrijven over de grenzen van het eigen bedrijf. andere ondernemers (locatie wordt een productiefactor)	Samenwerking tussen akkerbouwers en melkveehouders.
Landbouw	Schaalvergroting en afname van het aantal bedrijven. Meer arbeidsspecialisatie. Meer vreemde arbeid. Verdere optimalisering van de kavels. Wij willen landbouwer zijn in welke vorm dan ook.	Meer energiegewassen en verbreding. idem idem idem
Recreatie	Recreatie krijgt beperkt aandacht.	Idem, maar grootschaliger en ruimtelijk gescheiden van de landbouw.
Landschap	Landschap is van ondergeschikt belang er moet geld verdienen worden.	Overheid bepaalt hoe het landschap eruit komt te zien.
Innovatie	Door techniek hogere arbeidsproductiviteit en kwaliteit van de producten.	idem
Energie	Energievraagstuk bepaalt in sterke mate de opbrengst prijzen en kostprijs.	Regio wordt meer dan zelfvoorzienend. Geen invoer meer van dure fossiele brandstoffen.

6.6 Overeenkomsten en verschillen tussen Mondiale markt en Zorgzame regio

De Zorgzame regio werd door de ondernemers als iets zeer negatiefs ervaren. De rol van de overheid is daarin te groot en daar hebben de deelnemers geen vertrouwen in. De ondernemers zien de Mondiale markt als een meer realistisch beeld voor hun regio. Waarbij ze wel bang zijn dat er een spijkerharde wereld ontstaat waarbij het recht van de sterkste geldt.

Wat opviel was dat de uitkomsten van beide groepen grote overeenkomsten vertoonden. Bedrijven zullen bij beide scenario's verder specialiseren en schaalvergroten. De redenering is dat als er ergens in Nederland grootschalige grondgebonden landbouw mogelijk dan is dat op het Hogeland. Bij Mondiale markt wordt de concurrentie aangegaan met de rest van de wereld; in Zorgzame regio met de rest van Europa.

In de workshop is een aantal aspecten naar voren gekomen die overeenkomen en verschillen per wereldbeeld. Deze worden in tabel 10 weergegeven.

6.7 Conclusie

Kenmerkend voor het gebied

Uit de interviews en de workshop kwam duidelijk naar voren dat volgens de deelnemers en geïnterviewden het Hogeland, ongeacht welk scenario, een groot-schalig grondgebonden landbouwgebied blijft. Voorop staat de teelt van kwaliteitsproducten waarmee de concurrentie met andere regio's aangegaan wordt. In beide wereldbeelden wordt de productie verder geoptimaliseerd. Grote verschillen zullen er dan ook niet ontstaan bij verschillende wereldbeelden.

Duidelijk werd dat de ondernemers niets moeten hebben van de overheidsbemoediging, die in de Zorgzame regio zo duidelijk aanwezig is. Hiermee in contrast staat dat een aantal van hen wel tegen de afbouw van de suikerpremies is. Terwijl dit juist een voorbeeld is van een terugtrekkende overheid.

Samenwerking wordt als een belangrijk instrument gezien om de concurrentie met de rest van de wereld aan te kunnen. Zo zouden er gemengde bedrijven ontstaan over de grenzen van het eigen bedrijf heen. Echter, de samenwerking tussen bijvoorbeeld melkveehouders en akkerbouwers is tot nu toe niet goed van de grond gekomen. Het is de vraag of dit in de

toekomst wel zal lukken. Samenwerking vergt namelijk een ander soort ondernemersschap. Je moet als ondernemer bereid zijn een gedeelte van je macht/zeggenschap op te geven. Duidelijk werd dat de agrarische ondernemers op het Hogeland tot nu toe behoorlijk individualistisch ingesteld zijn en samenwerking nog niet de hoogste prioriteit heeft.

Duurzaamheid

People

Bij het scenario Mondiale markt verwachten de ondernemers een spijkerharde wereld waar het belang van het geld zwaarder weegt dan het belang van het individu. Het Zorgzame regio scenario wordt gezien als een soort communisme waarbij de overheid in grote mate bepaalt wat er gebeurt, waarbij er weinig ruimte is voor eigen initiatief. Maar in het Zorgzame regio wereldbeeld zijn er meer streekproducten, is er meer recreatie en dus meer aandacht voor people-aspecten.

Planet

Planet is voor de ondernemers op het Hogeland nu nog geen discussiepunt. Bij beide scenario's wordt de productie verder geoptimaliseerd. In het Mondiale markt scenario is geld verdienen het enige dat telt. Natuur en milieu zijn daarbij van ondergeschikt belang en staan slechts ter dienste van de productie. Bij een

Zorgzame regio zal de overheid op de rem kunnen trappen en beperkingen op gaan leggen. Echter, in dit wereldbeeld is wel veel meer aandacht voor energie en het telen van energiegewassen.

Profit

In een Mondiale wereld is winst het allerbelangrijkste. People en planet staan volledig ter beschikking om deze winst te maximaliseren. Het kan wel nodig zijn om aandacht te besteden aan people en planet, waardoor het product kwalitatief beter wordt en de opbrengsten hoger. In de Zorgzame regio zorgt de overheid ervoor dat iedereen, ook ondernemers, een modaal inkomen heeft. De echte drive voor ondernemers om optimaal te presteren ontbreekt hierdoor.

7. Westland

7.1 Gebiedsbeschrijving

Elf kernen vormen samen het Westland. Sinds 1 januari 2004 zijn de voorheen 7 Westlandse gemeenten opgegaan in de gemeente Westland. De gemeente Westland heeft een oppervlakte van ruim 9.000 ha en bijna 100.000 inwoners. Ten opzichte van de rest van Nederland kan het gebied worden aangeduid als verstedelijkt.

Figuur 5. Gemeente Westland nabij de steden Den Haag en Rotterdam

Het Westland wordt aan de westzijde begrensd door de kust waar het land wordt beschermd door duinen. Aan de kust vindt enig dagtoerisme plaats. Oostwaarts ligt Midden-Delfland, dat wordt gekenmerkt als open weidegebied. De stedelijke druk vanuit Den Haag en Rotterdam is groot. Met name vanuit Den Haag rukt de verstedelijking op. Recent is gestart met de sanering van het glastuinbouwgebied Madestein ten behoeve van extensieve en exclusieve woningbouw voor de gemeente Den Haag (Westlandse Zoom).

Landschap

Het landschap van de gemeente Westland is een kassenlandschap. Van de ca. 3.400 ha cultuurgrond wordt 79% gebruikt voor de glastuinbouw. Van oudsher wordt het Westland ook wel aangeduid als de 'glazen stad'. Als tweede grondgebruiker is het grasland met 8%, gevolgd door bouwland (excl. Voedergewassen) met 7%. In de buitengebieden waar nog mogelijkheden zijn voor bestemmingsplannen wordt grasland geleidelijk aan omgezet in glas.

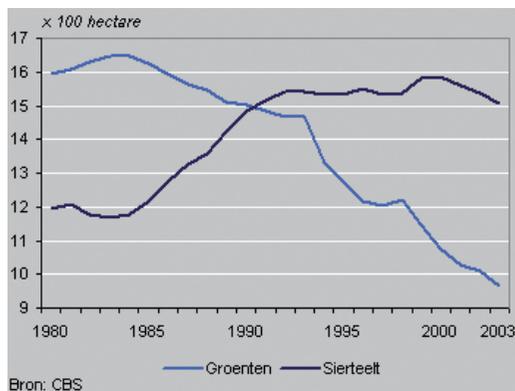
Van de 9.000 ha die de gemeente Westland groot is, bestaat 8.000 ha uit land en 1.000 ha uit water. Vanwege het hoge percentage aan verhard oppervlak is de waterbergingscapaciteit in het Westland klein. Dit heeft al diverse malen tot problemen geleid en is een actueel punt van aandacht.

De infrastructuur in de oude glastuinbouwgebieden is slecht. Kassen en woonstrengen gaan samen. Bedrijfsverkeer en woonverkeer gaan over dezelfde, vaak smalle wegen. Herstructurering in combinatie met waterberging, moet hiervoor oplossingen bieden. In de ruimtelijke planvorming worden ecologische verbindingen tussen de vrij geïsoleerd gelegen groengebieden via de watergangen voorzien.

Landbouw

Ruimtelijk en economisch is het Westland een homogeen gebied. De glastuinbouw is de economische pijler van de Westlandse economie. In de gemeente is ongeveer 2.500 ha primaire glastuinbouw aanwezig. Bovendien is er veel agro-gerelateerde bedrijvigheid rond de primaire productie. De glastuinbouwcluster neemt een flink deel van de ruimte in beslag. Mede rekening houdend met de behoefte van andere ruimtevragers heeft de gemeente een groot ruimtegebrek. Dit dwingt tot efficiënt omgaan met de beschikbare ruimte bij de inpassing van de verschillende functies, zoals waterberging, groenzones, infrastructuur, woningbouw, glastuinbouw en recreatie. Vanwege de ligging aan zee met zijn relatief milde temperaturen en hoge lichthoeveelheid is het Westland klimatologisch erg geschikt voor glastuinbouw. Klimaat is in de praktijk een belangrijke vestigingsfactor voor de telers.

In de periode 1980-2003 is het totale areaal glastuinbouw in het Westland met ruim 300 ha verminderd tot ongeveer 2.500 ha. Het Westlandse areaal van onder glas geteelde groenten daalde in de periode 1980-2003 van 1.600 ha tot 1.000 ha, vooral door de groei van pot- en perkplanten. Het areaal sierteelt steeg van 1.200 ha in 1980 tot 1.500 ha in 2003 (zie figuur 6).

Figuur 6. Areaal groenten en sierteelt onder glas in het Westland (CBS, 2005)

Het aantal glastuinbouwbedrijven bedroeg in 2004 1.270. Ten opzichte van 1999 was dit een afname van 24 %. Afgezet tegen de afname van het totale areaal betekent dit dat de bedrijfsomvang is toegenomen.

Overige kenmerken

In de studie 'De Kracht van het Westland' (2006), uitgevoerd door de Westlandse Rabobanken en de Kamer van Koophandel Haaglanden, werd het Westland als volgt gekarakteriseerd:

Sterke punten

- Lage werkloosheid
- Grote arbeidsmotivatie
- Nabijheid stedelijke afzetmarkt
- Nabijheid stedelijke arbeidsmarkt
- Ligging t.o.v. mainport Rotterdam en Internationale verbindingen

Zwakke punten

- Laag opleidingsniveau
- Bepaalde uitbreidingsmogelijkheden
- Eenzijdige economische structuur
- Congestie en verouderde infrastructuur
- Krapte op de arbeidsmarkt
- Imago kassengebied
- Versnippering en ruimtegebrek

Panorama van greenport Westland: primaire productie, handel, logistiek en dienstverlening.

7.2 Wereldbeeld Mondiale markt en Zorgzame regio

Voorafgaand aan de workshop, hebben we op basis van de uitwerking van de wereldbeelden op Nederlands niveau en interviews met deskundigen uit het gebied een inschatting gemaakt van de effecten van beide wereldbeelden voor de regio Westland. In de workshop vormden deze twee wereldbeelden het uitgangspunt voor de verbeelding. We gebruikten ze vooral om twee extreme ontwikkelingsrichtingen neer te zetten, dus niet om een toekomstvoorspelling te doen. Deze wereldbeelden hebben in de workshop niet ter discussie gestaan, maar zijn gebruikt om na te denken over hoe je als ondernemer zou kunnen reageren in het ene en het andere scenario.

In tabel 11 worden deze kort belicht. De glastuinbouw blijft de bepalende bedrijfstak. Opvallend is dat we voor beide wereldbeelden een aantal gelijke ontwikkelingen zien, met name op technologisch gebied. De drijfveren zijn echter verschillend. Waar bij de Mondiale markt de kostprijs, de concurrentiepositie en de markt leidend zijn is in de Zorgzame regio duurzaamheid als antwoord op maatschappelijke wensen bepalend.

De mogelijkheden voor multifunctionele glastuinbouw en een 'landelijke ruimtelijke inpassing' zijn in het Westland beperkt. Wel zal in de Zorgzame regio binnen de beperkte kaders die er zijn, aandacht geschonken worden aan groene en blauwe diensten. Een prettige leefomgeving is wel een duidelijk streefbeeld.

7.3 Workshop

De workshop over de toekomstbeelden voor het Westland is gehouden op 10 november 2005 in een zalencentrum in het centrum van Naaldwijk van 16.00 - 20.00 uur. De werving heeft plaatsgevonden onder Westlandse telers. Geput is uit eigen netwerk en aanvullend zijn namen verkregen via een aantal gewasonderzoekers, werkzaam binnen PPO glastuinbouw. Er zijn in totaal 25 telers benaderd. Omdat al een voorselectie had plaatsgevonden van mogelijke geïnteresseerde ondernemers waren de meeste telers bereid om mee te doen. Uiteindelijk bleek het moeilijk om iedereen op eenzelfde tijdstip bij elkaar te krijgen.

Vanwege een aantal afzeggen waren slechts zes glastuinbouwondernemers aanwezig bij de workshop. Drie ondernemers met glasgroenten (sla, tomaat, paprika) en drie met bloemisterijgewassen (freesia, lisianthus, perkplanten/opkweek). De tomaten- en paprikatelers waren lid van een vooraanstaande telersvereniging. De telers van sla, freesia en lisianthus waren tevens voorzitter van de betreffende landelijke LTO-gewas commissies.

De deelnemers gaven aan mee te willen denken over de toekomst van de glastuinbouw in het Westland, voelden zich betrokken omdat ze leven en werken in

Tabel 11. Inschatting van de effecten van beide wereldbeelden voor het Westland; landelijke tendens staat beschreven in De Bont et. al. (2005)

	A1 Mondiale markt	B2 Zorgzame regio
I Bevolking		
Bevolking	Bevolkingsgroei boven nationaal niveau Greenport als extra stimulans, met name transport, logistiek en dienstensector Werken in Greenport, geringe werkloosheid	Omvang bevolking is stabiel Minder glas wordt overgenomen door woonfunctie voor forensen
Leeftijd	Minder vergrijzing	Meer werken in de stad
Etniciteit	Beroepsbevolking (aanwas uit nieuwe EU-lidstaten)	Gelijk aan nationaal niveau
Oriëntatie/interesses/inkomen	Sterk bepaald door migratie en gezinshereniging Veel geld verdienen	Relatief veel gezinnen Nog nauwelijks migratie Geld om te leven, gekoppeld aan goede sociale leefomgeving Veel modale inkomens, minder topverdieners
II Consumenten		
Herkomst producten	<i>Volgt landelijke tendens</i>	Nieuwe producten (exoten) lokaal geproduceerd. Breder pakket aan producten.
III Internationale omgeving en beleid		
Beleid voor de landbouw	<i>Volgt landelijke tendens</i>	Geen protectionisme, hooguit indirecte steun voor de glastuinbouw
IV Ruimte en grond		
Glastuinbouw	Intensivering productie; industriematige productie Bedrijven met één of meerdere vestigingen van max. 10 ha binnen Westland	Intensivering productie. Grotere diversiteit in assortiment
Wonen Grondgebruik	Verweving wonen/werken vanwege ruimtedruk Hevige concurrentie om ruimte tussen de functies wonen, primaire productie en waterberging	Prettige leefomgeving Concurrentie om ruimte tussen de functies wonen, primaire productie,

	A1 Mondiale markt	B2 Zorgzame regio
Duurzaamheid grond Bos en natuur Toegang buitengebied	Hoge grondprijs; producten met hoge toegevoegde waarde Multifunctioneel ruimtegebruik Drijvende kas, ondergrondse wateropslag Economisch gedreven Geen Gericht op eigen bevolking	waterberging en recreatie/groen Hoge grondprijs; producten met hoge toegevoegde waarde Water als landschappelijke waarde Sociaal ecologische impulsen Beperkte mogelijkheden worden aangegrepen en benut
V Maatschappelijke kacceptatie en beleid Uitgangspunt Milieu Natuur en landschap	De markt is leidend Technisch, economisch en marktgericht gedreven invulling. Heeft geen aandacht en geen ruimte beschikbaar	Collectief (= overheid, ook namens de samenleving) bepaalt Rentmeesterschap, gekoppeld aan door overheid bepaalde normen. Beperkte mogelijkheden worden benut.
VI Ketens Ketenstructuur Schaal Voedselvoorziening	Ruimte voor ondernemerschap Marktgedreven Facilitering van food providers, infrastructuur, handelsfunctie, ondernemersklimaat Internationale ketenregisseurs Doorontwikkeling logistieke concepten Lage kostprijs en hoge servicegraad Globaal Productie is gericht op versproduct	Gelijk aan Mondiale markt, maar minder ver doorgevoerd Ketenregie (logistiek en service) vanuit het Westland en Nederland bv. Doorontwikkeling logistieke concepten Toegevoegde waarde aan product en service N-W Europa Productie is gericht op versproduct

	A1 Mondiale markt	B2 Zorgzame regio
VII Technologische ontwikkeling en energie		
Technologie	Intensieve productie High-tech, robotisering GMO gewassen	Duurzame teeltwijze Diversiteit aan teeltsystemen, zowel high-tech als biologisch
Energie	Teeltsystemen zijn gericht op kwantiteit en kwaliteit Gesloten, energieneutrale en energieleverende kassen uit oogpunt van kostprijs en inkomsten Gebruik waterstof en aardwarmte als energiebron Mondiaal transport grote energieverbruiker	Teeltsystemen zijn gericht op kwaliteit Gesloten, energieneutrale en energieleverende kassen uit oogpunt van kostprijs en duurzaamheid CO ² levering uit Europort
VIII Verbreding en omgeving landbouw		
	Aandacht voor marktgerichte productie en handel: <ul style="list-style-type: none"> - specialisatie - diversificatie - hoge toegevoegde waarde (productkwaliteit, service, innovaties) 	Aandacht voor duurzame productie en leefomgeving: <ul style="list-style-type: none"> - diversificatie - hoge toegevoegde waarde (productkwaliteit, service, duurzaamheid en innovaties) - educatieve en recreatieve functies binnen het gebied voor bezoekers van binnen en buiten de regio

het gebied, waren benieuwd naar de visie van de andere glastuinbouwsectoren of waren zo wie so benieuwd hoe er over dit onderwerp werd gedacht. Het verloop van de workshop was erg constructief. De opstelling van alle deelnemers was positief. De Zorgzame regio stond het verste weg van de beleiving van de telers en vroeg om een goed inlevingsvermogen. Dit is overigens wel geslaagd.

7.4 Beelden van het bedrijf

Mondiale markt

Grootschalige bedrijven

De bedrijfsgrootte zal gestaag groeien. Een tomatenbedrijf dat in 2006 9 ha groot is, zal naar verwachting groeien tot 60 ha in 2030. Schaalvergroting en intensivering zullen met name plaatsvinden in het westen van het land, bij voorkeur langs de kust, want daar is het klimaat (licht, temperatuur) het best. De uitbreiding van de bedrijven vindt niet alleen in het Westland plaats, maar kan op meerdere locaties plaatsvinden, bijvoorbeeld richting Zeeland. Ook buitenlandse vestigingen (bijvoorbeeld voor het opkweken van uitgangsmateriaal) zijn gangbaar. Bij ruimtegebrek in het Westland zal het grondgebruik intensiveren. Kassenbouw in meer lagen met beneden het verwer-

kingsbedrijf of een ander soort bedrijf. Combinatie van glas en winkels is alleen denkbaar nabij de grote steden. Er zullen minder gezinsbedrijven overblijven en nieuwe samenwerkingsvormen ontstaan. In 2025 - 2030 zal er door de steeds groter wordende stedelijke druk naar verwachting nog 2.000 ha glastuinbouw zijn in het Westland met 20-30 ondernemers.

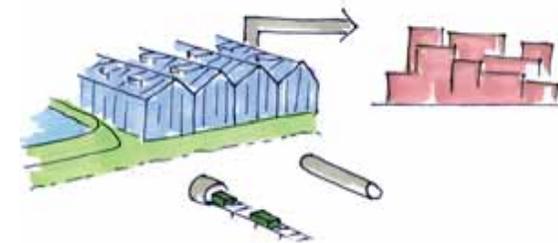

Markt en maatschappij

In het Westland is alleen nog ruimte voor producten met een hoge toegevoegde waarde. De productie van bulkproducten is in 2030 helemaal verdwenen uit het Westland. Het is belangrijk om als bedrijf flexibel te zijn en in te spelen op de markt en omgeving. Maatschappelijk acceptatie van de glastuinbouw is een voorwaarde. De tuinbouw is gericht op het aanbieden van een compleet pakket, afhankelijk van de vraag van de markt. Er zullen directere lijnen met de

afnemer zijn (vers en goedkoop) door middel van korte ketens.

De samenleving zal harder worden. Het verschil tussen arm en rijk moet niet te groot worden, dit heeft ook een negatief effect op afzetmogelijkheden. De productie wordt jaarrond met belichting, maar wel maatschappelijk verantwoord.

Innovatie en kennis

Technisch gezien zullen zich nog veel ontwikkelingen en innovaties aandienen. De energieproducerende kas zal energie leveren aan de stad. Er wordt minimaal gebruik gemaakt van fossiele brandstoffen. Aardwarmte is mogelijk een energiebron. Er komen oplossingen voor de problemen met water, lucht en belichting.

Glastuinbouw wordt een industriële bedrijfstak. Er wordt gestreefd naar een beheersing van kosten van zowel arbeid, energie als logistiek. Automatisering en

robotisering (oogstrobot, bladplukrobot, logistiek) zullen verder doorzetten. Dit leidt tot minder behoefte aan personeel (nu 2,5-3 personen/ha, straks 0,5 personen/ha).

Tegelijkertijd is er veel kennis nodig en neemt de vraag naar hooggeschoolde medewerkers en kaderpersoneel toe. Het

volgende beschikbaar hebben van dit arbeidspotentieel wordt als een nadrukkelijke opgave gezien. Als voorbeeld is genoemd een eigen uitzendbureau voor de sector.

Vanuit de plantenopkweek gezien gaat de veredeling van nieuwe soorten en veredeling op resistentie door. Stekmateriaal afkomstig van moerplanten wordt geproduceerd in lage lonen landen (wekelijks invliegen van stekken). Een stekbedrijf met een klein lab in het Westland blijft belangrijk onder andere vanwege de aanwezige kennis.

Zorgzame regio

Regionale ketens

Met bedrijfsoppervlakten van 1-4 ha is er nog kans voor individuele ondernemers en gezinsbedrijven met medewerkers in vaste dienst. In plaats van produceren voor de wereldmarkt, wordt nu de Europese markt sturend. Omdat de druk van de wereldmarkt/kostprijs wegvalt, heeft dit consequenties voor het afzetstelsel/veiling. De relatief kleine producenten verenigen zich (clustering). Er vindt een bundeling van krachten plaats bij handel en producenten. De markt wordt door de ondernemer zelf of collectief ontwikkeld en belevd.

In de regio Westland wordt een breed assortiment aan producten geteeld. Per bedrijf zijn er 1 of 2 teelten. De teelt gaat met de seizoenen mee (dus geen tomaten in de winter).

Een mogelijkheid is afzet op regionale schaal van maximaal 40 km. Met deze korte ketens en korte lijnen stuurt de detailhan-

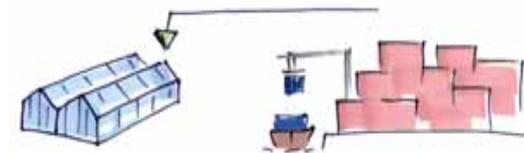
del de productie aan. Er wordt geteeld op bestelling. De verse producten worden dagelijks met kleine vrachtwagens/busjes aan de winkels geleverd. Een andere optie is dat een afzetgebied met een straal

van 500 km wordt aangehouden om met het versproduct binnen een dag op de plaats van bestemming te komen.

In dit wereldbeeld staat het inkomen van de bevolking onder druk. De vraag is hoe dit rijmt met de hogere kostprijs en dus hogere consumentenprijs voor verse producten. Is de consument bereid meer te betalen voor deze producten, in vergelijking met de huidige situatie? Bij meer marge in de bedrijfsvoering is er meer ruimte voor maatregelen die ten goede komen aan milieu en leefomgeving. Hier ligt een spanningsveld.

Duurzame productie

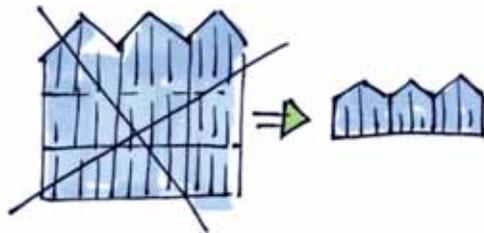
De kassen hebben een langere levensduur (ongeveer veertig jaar). Warmte en CO₂ wordt geleverd door de Rotterdamse industrie.

Energieclustering, met zo mogelijk gebruik van alternatieve duurzame brandstoffen, beperkt het gebruik van fossiele energie. Er zal een quotering zijn in het gebruik van meststoffen en gewasbeschermingsmid-

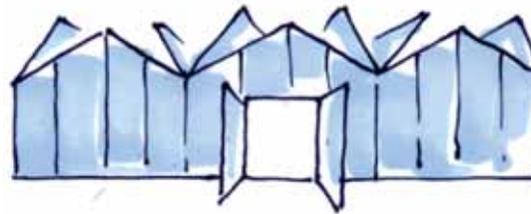
delen. De afvalstromen worden beperkt. In de groep is discussie geweest of een gesloten kassysteem in dit wereldbeeld past.

De sociale functie binnen het bedrijf is belangrijker dan de kostprijs. Medewerkers zijn in vaste dienst. Arbeidsverlichting (onder andere voorkomen van monotoon werk) en kostprijs zijn de drijvende krachten voor technische innovaties. Overigens wordt er vanuit gegaan dat door afwezigheid van internationale concurrentie van buiten Europa, de innovatiekracht zal afnemen.

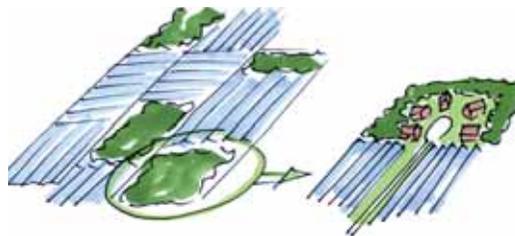

Glas met aandacht voor leefomgeving

In en om het bedrijf komen meer recreatieve mogelijkheden. In het Westland zal het areaal glas afnemen tot 1.800 ha en komt er ruimte vrij voor 700 ha recreatie in het groen. Als huidig voorbeeld wordt het gebied Madestein genoemd bij Den Haag: een recreatiegebied met waterplas met mogelijkheden voor surfen/ skiën, fietsen, wandelen, skeeleren, paardrijden, kanoën.

Ook wonen in het groen zal belangrijker worden. Hierbij worden in ruimtelijke zin wonen en werken uit elkaar getrokken. Er komt een 'nieuwe stijl gebiedsrichting': woonhuizen clusteren en bedrijfsgebouwen clusteren. Glaslocaties worden als bedrijventerreinen ingericht.

In de discussie in de groep van de Zorgzame regio is Finland/Scandinavie als voorbeeld genomen van gevolgen voor de sector als Fort Europa realiteit zou worden. Door een afgeschermd markt en een hoge prijs voor de producten kunnen de telers met kleinschalige bedrijven goed rondkomen. Wel worden vraagtekens gezet bij de continuïteit van de bedrijven voor een volgende generatie.

7.5 Beelden van de regio

Om de gevoerde discussies over de ruimtelijke inrichting van het Westland in beide wereldbeelden te visualiseren is de deelnemers gevraagd glastuinbouw 2025-2030 in te tekenen op een gebiedsschets, afgeleid van een luchtfoto van de zuid-oost zijde van het Westland.

Mondiale markt

In 2030 is de glastuinbouw in het Westland nog dominant aanwezig. Door een toename van de bevolking in het beeld van de Mondiale markt is de ruimteclaim voor wonen groter dan in de Zorgzame regio. Waar mogelijk zijn bedrijven van meer dan 10 ha gevestigd. Daarnaast heeft er een intensivering plaatsgevonden met dubbel grondgebruik door middel van stapeling van functies.

In de workshop wilden de ondernemers uit de Mondiale markt niet tornen aan de grens met het open weidegebied van Midden-Delfland. Een groene strook langs de Nieuwe Waterweg, die overigens bij de gemeente Rotterdam hoort, wilde men ook groen houden en een waterbergingsfunctie geven. Wanneer meer ruimte nodig is voor grootschalige glastuinbouw denkt met vooral aan nevenvestigingen buiten het Westland, maar wel in het westen van het land. Wat niet goed in de gebiedsschets tot uiting komt, is de handelsfunctie in het Westland. Er wordt een duidelijke rol voor handel en veiling gezien. In de Mondiale markt moet de internationale logistiek georganiseerd worden. Over multimodale logistieke concepten is niet gesproken in de workshop, maar denkbaar is dat water en rails ook gebruikt worden voor transport naar verre locaties. Geconditioneerde verpakkingswijze en bewaring in gestandaardiseerde

containers moeten dit mogelijk maken. Nabij het Westland in de Rotterdamse havens zouden dan een of meer overslagpunten moeten komen.

Zorgzame regio

Ook in de Zorgzame regio is de glastuinbouw in het Westland nog dominant aanwezig. De schaalgrootte van de bedrijven in de zorgzame regio (2-4 ha) is wel kleiner dan de mondiale markt (> 10 ha).

De deelnemers schatten dat het areaal glas in de Zorgzame regio 700 ha kleiner wordt. Dit is meer dan de afname van 500 ha, zoals het LEI voor de autonome ontwikkeling heeft aangenomen. Deze vrijgekomen ruimte wordt in de Zorgzame regio mede gebruikt voor groen en recreatie. De woningen van de tuinbouwondernemers worden geclusterd in een groene omgeving. Met de mogelijkheden die er zijn wordt gestreefd naar een duurzame inrichting van het Westland, met duidelijke aandacht voor de kwaliteit van de leefomgeving. Ook de handelsfunctie zal blijven in het Westland. Deze zal gespecialiseerd zijn op korte ketens en korte reisafstanden.

Tabel 12. Belangrijkste overeenkomsten en verschillen in effecten van beide wereldbeelden voor het Hogeland

	Mondiale markt	Zorgzame regio
Stedelijke druk	Door de algemene groei van de economie neemt de stedelijke druk toe. Ook de woonkernen in het Westland groeien. Competitie om ruimte, schaalvergroting gaat door buiten het Westland	Stedelijke druk aanwezig, maar minder dan in de mondiale markt
Cultuur/mentaliteit	Competitieve houding, zich uitend in werklust en wilskracht belangrijker worden, vraag is of dit lukt.	Competitieve houding, maar door afwezigheid van de wereldmarkt is er minder druk op de ketel en meer rust
Samenwerking	Nieuwe organisatievormen van grootschalige bedrijven Markt bepaalt de samenwerking tussen de bedrijven en in de ketens	Gezinsbedrijven (1-4 ha) Richting de markt is samenwerking met collegabedrijven en met ketenpartijen
Landbouw	Productie en organisatie sector en keten gericht op de wereldmarkt Kosteneffectief	Inkomens dalen, maar wel voldoende drijvende krachten om continuïteit van de sector te waarborgen
Recreatie	Wordt weinig ruimte voor gecreëerd	Wordt enige ruimte voor vrijgemaakt
Landschap	Intensivering grondgebruik door combinatie bedrijf/kas en meer lagen Schaalvergroting	Ruimtelijke invulling wonen - glas - groen Nieuwe stijl gebiedsinrichting: bedrijfswoningen & - gebouwen afzonderlijk clusteren
Innovatie	Door concurrentie hoge innovatiekracht. Kostprijs is een belangrijke drijvende kracht.	Innovatiekracht daalt; deze innovatie is gericht op duurzaamheidskenmerken (3P's)
Energie	Energielevering vanuit de tuinbouw aan de stad. Innovaties vanuit oogpunt van concurrentie.	Energielevering vanuit Europoort aan de glastuinbouw Innovaties vanuit oogpunt van duurzaamheid Reacties elders in Europa

7.6 Overeenkomsten en verschillen tussen de wereldbeelden

In de workshop is geprobeerd om de twee wereldbeelden duidelijk verschillend van elkaar neer te zetten. In de discussies in de groepen zijn zowel overeenkomsten als verschillen in de toekomstbeelden naar voren gekomen. Een aantal drijvende krachten vanuit ondernemersoptiek zijn gelijk. De uitwerking hiervan in de wereldbeelden vertoonden wel enige verschillen. De uiteindelijke ruimtelijke invulling van het gebied in het Westland vertoonden verschillen, maar ook veel overeenkomsten.

In tabel 12 zijn de verschillen nogmaals neergezet aan de hand van een aantal factoren die een rol spelen in de wereldbeelden en de ruimtelijke inrichting.

7.7 Conclusie

Kenmerkend voor het gebied

Kenmerkend voor het gebied is de dominante aanwezigheid van de glastuinbouw. Fysiek aanwezig maar ook in de geest van velen. Bijna iedereen heeft, in ieder geval als jongere, wel in de kassen gewerkt. Er heerst een cultuur van zeggen waar het op staat, ook wel nadenken, maar vooral doen. Kortom een mentaliteit van aanpakken. Nu moet worden opgemerkt dat dit beeld tegenwoordig bij de jongeren wel wat aan erosie onderhevig is. De sociale binding in het Westland is groot en uit onderzoek blijkt dat de bevolking tevreden is over haar leefomgeving.

Wat betreft de glastuinbouw is er in het Westland een rijk scala aan bedrijfstypen en type telers. Een deel van de telers richt zich op de toekomst en speelt actief in op de ontwikkelingen in de markt en maatschappij. Dit uit zich onder andere in de schaalvergroting van de bedrijven en het lid zijn van een telersvereniging. Enkele vooruitstrevende ondernemers hebben de vaardigheden en de bedrijfsomvang om zelf prominent op de markt te opereren. In de sierteelt gebeurt dit meestal niet zonder samenspel met de veilingen. Door de gemeenschappelijke achtergrond en mentaliteit is er een duidelijke vorm van solidariteit aanwezig. Anderzijds is er wel degelijk onderlinge concurrentie en winnen de individuele initiatieven en belangen steeds meer terrein van de collectieve gedachte.

Duurzaamheid

Voor beide wereldbeelden wordt een bedrijfseconomisch gezond bedrijf (profit) belangrijk gevonden. Een ondernemer streeft naar continuïteit. Voor de Mondiale markt ziet men de internationale concurrentie als een

overheersende drijvende kracht, waardoor de aandacht voor profit sterk wordt benadrukt.

Aandacht voor het milieu is in beide wereldbeelden wel in beeld. In de Mondiale markt is het thema milieu met name kostprijs (energie), markt en maatschappij gedreven.

Arbeid is een hoge kostenpost. Alle werkzaamheden die door automatisering overgenomen kunnen worden en kostprijsverlagend zijn, zullen in het Mondiale beeld worden doorgevoerd. Anderzijds kan aandacht voor medewerkers prestatieverhogend werken. Westlanders zijn tevreden met hun leefomgeving. Kostbare grond opofferen voor andere groene en recreatieve functies kost moeite.

People

Voor de Mondiale markt geldt dat een economische bloeiende sector zorgt voor werkgelegenheid en welvaart. Andere people-aspecten, zoals de plek van de bedrijven in het landschap, de transparantie van de productie en de arbeidsomstandigheden van de werknemers krijgen weinig aandacht. De focus ligt toch met name op profit en alleen indien het niet ten koste gaat van profit-aspecten zal er aandacht zijn voor people-aspecten.

In de Zorgzame regio wordt meer aandacht geschonken aan de leefomgeving en sociale component. De kassen gaan open. De consumenten krijgen een 'eerlijk product'. Medewerkers zijn in vaste dienst op de bedrijven. Ook het landschap wordt belangrijker, waardoor meer groencomponenten in het landschap komen. Kortom in dit wereldbeeld is duidelijk meer aandacht voor people-aspecten.

Planet

In de Mondiale markt wordt onderkend dat de sector moet voldoen aan de maatschappelijke randvoorwaarden, om in een dichtbevolkt gebied te kunnen opereren. Aandacht voor het milieu is hier onderdeel van. Eigenlijk is het hier meer een onderdeel om een kwalitatief goed product op de markt te brengen en ook een licence to produce.

In de Zorgzame regio is aandacht voor het milieu meer vanzelfsprekend, zoals efficiënt gebruik van grondstoffen en minimalisering van emissies voor een gezond leefmilieu.

Profit

Voor de Mondiale markt is profit de belangrijkste drijfveer. Alles is gericht op het zo kostenefficiënt mogelijk produceren. Technologie wordt gebruikt om de kosten per eenheid product zo laag mogelijk te houden.

Geredeneerd vanuit de Zorgzame regio blijft profit een voorwaarde voor continuïteit. Bij hogere marges is er meer ruimte voor duurzaamheid op het gebied van people en planet.

8 Synthese

In alle vier studiegebieden zijn verschillen te zien tussen de wereldbeelden, maar er zijn ook verschillen en overeenkomsten tussen de gebieden zelf. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan die verschillen en overeenkomst en worden vervolgens een aantal conclusies getrokken. De schetsen, zoals gemaakt tijdens de workshops, spelen een centrale rol bij de synthese.

8.1 Overeenkomsten en verschillen tussen de wereldbeelden

In alle gebieden zie je in het Mondiale markt wereldbeeld dat er schaalvergroting optreedt. Dit past binnen het wereldbeeld Mondiale markt, maar ondernemers willen dit ook gaan toepassen. Dit is terug te vinden in de beelden van de bedrijven, maar ook in het landschap dat in de verschillende gebieden grootschaliger wordt.

Daarnaast zie je ook dat er een verzakelijking optreedt in dit wereldbeeld. Dit is een logisch gevolg van het feit dat de grenzen opengaan en dat er wordt geproduceerd voor de wereldmarkt. Dit komt ook terug in het feit dat er meer wordt verwacht dat de boer echt ondernemer moet zijn. In een aantal gebieden wordt genoemd dat de ondernemer 'harder' moet worden.

Ondanks dat er voor de wereldmarkt wordt geproduceerd is het voor veel producenten toch wel belangrijk dat de producten die hier in Nederland worden geteeld een toegevoegde waarde hebben. Dat betekent dat kwaliteit een belangrijk issue is voor de ondernemers, maar ook dat de markt een bepalende factor is voor wat er wordt geteeld. Dit laatste kwam met name bij de glastuinbouw in het Westland sterk naar voren.

Verder is duidelijk dat er in het Mondiale markt wereldbeeld grond vrijkomt. Niet alle bedrijven kunnen blijven voortbestaan, er zullen nog maar een beperkt aantal primaire producenten overblijven in de verschillende gebieden. Hierdoor komt er grond vrij. Grond die vooral in Winterswijk en het Land van Cuijk wordt gebruikt voor het stichten van landgoederen.

In het wereldbeeld Zorgzame regio, vallen andere dingen op. Hier is ook sprake van een schaalvergroting maar veel minder vergaand dan in het wereldbeeld Mondiale markt. Als gevolg hiervan ziet het landschap er veel meer uit als een mozaïk, doordat er veel verschillende activiteiten binnen een gebied plaatsvinden. Maar niet alleen de verschillende activiteiten zorgen voor de verscheidenheid binnen het landschap, ook de aandacht voor het landschap zelf is belangrijk. Men vindt het belangrijk om de karakteristieke ele-

menten die er nu zijn te behouden. Of door groene elementen aan te brengen in het landschap, zoals in het Westland wordt voorgesteld.

Er is veel meer aandacht voor de productie van streekproducten. Eigenlijk willen de ondernemers in ieder gebied wel streekproducten gaan verkopen. Het liefst worden deze producten gekoppeld aan een eigen logo waarbij de streek tot uitdrukking komt. Je verkoopt dus met het product niet alleen het product zelf, maar ook de regio. De producten worden op een transparante wijze geproduceerd. Dat houdt in dat het voor de consument duidelijk is waar en op welke wijze de producten worden geteeld. De ondernemers gaan er hierbij vanuit dat de consument bereid is om iets meer te betalen voor deze producten, aangezien deze meer betrokken is bij de productiewijze en de producten.

De overheid geeft veel sturing binnen dit wereldbeeld; grenzen zijn niet open en de wereldmarkt is niet bereikbaar. Dit wordt voor veel ondernemers als beperkend ervaren, vooral bij de glastuinbouw in het Westland en de agrariërs in het Hogeland. Men is bang voor hun handelspositie, maar ook dat hierdoor de innovatieve mensen hun heil elders in de wereld gaan zoeken, waar de mogelijkheden beter zijn. In dit wereldbeeld zal technologie een belangrijke plaats

krijgen. Nu niet alleen om kosten te besparen, maar vooral ten behoeve van het realiseren van arbeidsverlichting. Arbeidsomstandigheden en meer vrije tijd zijn namelijk belangrijke doelen in dit wereldbeeld.

8.2 Overeenkomsten en verschillen tussen de regio's

Voor de start van de workshops was al duidelijk dat er een verschil is in mentaliteit van inwoners en daarmee van ondernemers in de vier gebieden. Op basis van de interviews en de beleidsplannen voor de verschillende regio's konden we vooraf aan de workshop constateren dat Winterswijk en Land van Cuijk qua houding en denkwijze meer richting het Zorgzame regio scenario bewegen. Het Westland en het Hogeland bewegen zich meer richting de Mondiale markt. Dit is ook terug te zien in de resultaten van de workshops. Soms moesten deelnemers wel even slikken om zich in een wereldbeeld te verplaatsen dat hen niet eigen is, maar al snel vonden ze het toch wel leuk en leerzaam om ook eens na te denken over hoe de wereld zich zou kunnen ontwikkelen in een richting die anders is dan zij in eerste instantie zouden verwachten. Er is een aantal factoren, die bepalend zijn voor hoe de wereldbeelden hun uitwerking geven aan het gebied, onafhankelijk van het wereldbeeld zelf.

Ligging en infrastructuur

Infrastructuur

Op dit moment bestaat er een infrastructuur die nodig is voor afzet van producten. Een goed voorbeeld hiervan zijn de handelscentra in het Westland. Deze vormen een goede basis voor een efficiënte afzet van producten. Ook een goede kennisinfrastructuur is van belang voor de toekomstige ontwikkeling. De huidige kennisstructuur is een basis voor hoe het in 2030 zal zijn, is de mening van de meeste ondernemers.

Stedelijk druk

Druk vanuit de stad uit zich op verschillende manieren: enerzijds in de vorm van de vraag om woonruimte, anderzijds in de vorm van de behoefte aan rust en recreatie. Om efficiënt om te gaan met de beperkte ruimte, zal men in het Westland proberen door meerlagenvbouw (met op de bovenste laag kassen) functies te combineren. Dit speelt met name in het Mondiale markt wereldbeeld.

In Winterswijk en het Land van Cuijk speelt de strijd om de ruimte met name op het raakvlak primaire productie, natuur en recreatie. Men is in die gebieden niet echt bang voor de druk vanuit de stad door grootschalige woningbouw, wel een druk vanuit de stad door behoefte aan buiten wonen, rust en recreatie.

Fysieke omstandigheden

Grondsoort en klimaat

De grondsoort speelt een belangrijke rol bij grondgebonden teelten. De zeeklei in het Hogeland biedt in samenhang met het zeeklimaat, unieke omstandigheden voor de teelt van hoogwaardige pootaardappelen. Hierdoor zullen deze fysieke omstandigheden zowel in het Mondiale markt als in het Zorgzame regio wereldbeeld een grote rol blijven spelen. Ditzelfde geldt voor het Westland met haar gunstige lichtklimaat en gematigde temperatuur, die goede omgevingsfactoren zijn voor de glastuinbouw.

Huidige landschap

De vorm van het huidige landschap is voor sommige gebieden een basis voor activiteiten die in dat gebied plaatsvinden. Dit landschap kan een zodanige aantrekkingskracht hebben dat hier gebruik van wordt gemaakt in een onderneming. Het biedt de basis voor verbrede landbouw (met name recreatie activiteiten) en de stichting van nieuwe landgoederen in Winterswijk en het Land van Cuijk. Ook de mate waarin veranderingen hebben plaatsgevonden kan een rol spelen in hoe snel een landschap weer kan veranderen. Het landschap in het Land van Cuijk is relatief jong ten opzichte van dat van Winterswijk. Daarom zullen veranderingen in het landschap van Winterswijk mogelijk minder snel plaats vinden.

Ondernemerschap

Ondernemerschap wordt deels bepaald door economische factoren. Maar uit de workshops in de verschillende regio's blijkt dat de boer geen 'homo-economicus' is. Er zijn meer zaken die een rol spelen in de bedrijfsvoering van een agrarische ondernemer. Zo is de hechting aan het gebied een belangrijke factor, zoals met name blijkt uit de workshop in Winterswijk. De mensen daar geven aan dat zij liever stoppen dan ergens anders een bedrijf te beginnen. Maar ook ondernemerschap in de zin van inventiviteit; de tuinders in het Westland hebben gemerkt dat de regels, die de overheid hen heeft opgelegd, hen hebben gedwongen om naar nieuwe ideeën te zoeken. Tevens geven de ondernemers aan dat zij zich liever niet belemmerd zien in hun ondernemerschap door regels van de overheid. Wel is duidelijk dat in het wereldbeeld Mondiale markt meer nadruk komt te liggen op het ondernemerschap dan in de Zorgzame regio.

Producten

Eén van de belangrijkste punten bij de discussies in de workshops was welke producten de ondernemers in 2030 produceren. Eigenlijk wilden de ondernemers in elk wereldbeeld en in elk gebied kwaliteitsproducten

blijven produceren. Duidelijk verschil tussen Mondiale markt en Zorgzame regio was dat in alle gebieden de regionale producten in het wereldbeeld Zorgzame regio een belangrijke rol moet krijgen en dat in Mondiale markt veel meer specialisatie van bedrijven, en daarmee van producten, is te zien.

Rol van de consument

De rol van de consument bepaalt in Zorgzame regio heel duidelijk het functioneren van de agrarische onderneming. Deze zal in dit wereldbeeld transparant en open zijn. In het wereldbeeld Mondiale markt kwam dit aspect veel minder aan bod. Wel was duidelijk dat er in beide wereldbeelden moet worden ingespeeld op de vraag vanuit de markt.

Energie

Energie, in welke vorm dan ook, is vaak ter sprake geweest tijdens de workshops. Energie is een belangrijk item in beide wereldbeelden. Zowel in Mondiale markt als in Zorgzame regio zal er aandacht zijn voor de productie van energie uit gewassen, zal men proberen energie te benutten die anders teniet gaat of zal men energie afstaan die in de kassen over is. Toch is het een belangrijker thema in Zorgzame regio dan in mondiale markt. Dat is ook logisch aangezien er in

het wereldbeeld Zorgzame regio meer aandacht is voor milieu-aspecten.

Technologie

In het Mondiale markt scenario werd vaak gesproken over technologie versus arbeid. Technologie wordt vaak uit economisch oogpunt ingezet om te besparen op arbeidskosten en om verdere schaalvergroting mogelijk te maken. In het Zorgzame regio wereldbeeld werd technologie vaker ingezet om andere redenen: bijvoorbeeld om te zorgen dat de boer meer vrije tijd heeft. Overigens was schaalvergroting een must om voort te bestaan. De schaalvergroting zal in de mondiale markt verder gaan dan in de Zorgzame regio.

Samenwerking

Samenwerking kwam duidelijk naar voren in het wereldbeeld Mondiale markt. Dit was bijzonder belangrijk uit efficiëntie oogpunt. Bijvoorbeeld de aardappelboeren uit het Hogeland hebben elkaar en de melkveehouders nodig in verband met de noodzakelijke rotatie voor de pootaardappelteelt. Maar er werd ook gesproken over het belang van samenwerking in de keten.

8.3 Dilemma's

Uit de workshops en de interviews is een aantal dilemma's naar voren gekomen:

1. In het wereldbeeld Mondiale markt is in de landbouw als geheel een tendens tot schaalvergroting te zien. Echter, in Winterswijk en het Land van Cuijk wil men ook het karakteristieke landschap ter plekke behouden. Dat betekent dat de landbouw een keuze moet maken tussen efficiëntie van bedrijfsvoering en behoud van het landschap. In het beeld dat de ondernemers hebben gemaakt van de regio komt naar voren dat een aantal percelen wordt vergroot door het verwijderen en evt. herplanten van houtwallen.
2. In Mondiale markt zullen bedrijven groter worden. Dat betekent soms dat verplaatsing van het naar andere gebieden nodig is om dit te realiseren, omdat zo'n groot bedrijf niet in de regio past qua landschap of qua logistieke voorzieningen. Maar bijvoorbeeld in Winterswijk is de hechting aan het gebied dusdanig groot, dat de ondernemers daar voor het dilemma staan: stoppen of hun bedrijf voortzetten elders in Nederland, of mogelijk zelfs elders in Europa. Als alternatief wordt genoemd dat men ook kan kiezen voor meerdere vestgingslocaties en zelf op het oude bedrijf blijven wonen.
3. Sturing van de overheid levert nogal tegenstrijdige signalen op van de ondernemers: enerzijds wordt die als belemmerend ervaren. Ondernemers in het Westland en in het Hoge Land geven aan dat zij de Zorgzame regio niet zo zien zitten van wege teveel bemoeienis van de overheid. Anderszijds zijn er ondernemers in het Land van Cuijk die zelfs in het Mondiale markt wereldbeeld ondersteuning nodig denken te hebben van een overheid. Dit betekent een dilemma voor de overheid: moet het beleid directe ondersteuning bieden voor de agrarische ondernemers of juist meer afstand houden.
4. Kennis is nodig voor innovaties. Ondernemers in het Westland en het Hoge Land geven aan kennis nodig te hebben om ervoor te zorgen dat hun onderneming levensvatbaar blijft. Hun angst is dat die kennis in 2030 niet meer voorhanden is, aangezien de instroom van studenten voor agrarische studierichtingen sterk terugloopt.
5. In alle gebieden en in beide wereldbeelden geven de ondernemers aan zich te willen onderscheiden door middel van het produceren van kwaliteitsproducten. In de Zorgzame regio zijn dit vooral streekproducten. In het wereldbeeld Mondiale markt gaan de grenzen open en zal eerder van

ondernemers worden gevraagd om grote hoeveelheden te produceren. De vraag is of de Nederlandse ondernemers zich met hun kwaliteitsproducten op de wereldmarkt kunnen handhaven.

8.4 Duurzaamheid

In alle regio's in en alle wereldbeelden is de profitkant van duurzaamheid een belangrijke drijfveer. Vooral in het wereldbeeld Mondiale markt staan de people en planet-aspecten in kader van het maximaliseren van de winst van de onderneming. Toch is er wel een verschil in hoe de verschillende gebieden met de verschillende aspecten omgaan. Met name in Winterswijk en in mindere mate in het Land van Cuijk, is de binding met de regio groot. In Winterswijk vinden de ondernemers het erg belangrijk om het landschap te behouden, zodanig dat dit ook een economische draager is voor de regio moet worden.

In het wereldbeeld Zorgzame regio krijgen de people-aspecten veel aandacht in de vorm van transparantie van de bedrijven; consumenten mogen dan een kijkje komen nemen op hun bedrijf. De producten probeert men vervolgens te vermarkten in de vorm van streekproducten.

Planet krijgt in beide wereldbeelden in alle regio's weinig aandacht. Uitgangspunt bij de ondernemers is dat er technische oplossingen komen om aan de natuur- en milieudoelstellingen te voldoen.

8.5 Conclusies

Het wereldbeeld zorgt voor verschillen in de agrarische sector, maar de fysieke omstandigheden in het gebied, de cultuur/mentaliteit van de bewoners en het ondernemerschap bepalen in grote mate hoe de toekomst er uit zal komen te zien in de twee wereldbeelden. Geconcludeerd kan worden dat gebiedskenmerken zoals landschapskenmerken, grondsoort en klimaat, en cultuur binnen het gebied, een grotere impact hebben op de uitwerking van het wereldbeeld in een gebied dan kenmerken van het wereldbeeld zelf. De factor ondernemerschap is ook een bepalende factor, maar hier spelen verschillen tussen landbouwsectoren een grote rol. Het ondernemerschap, in de vorm van manager met meerdere werknemers, is nu al sterk ontwikkeld binnen de glastuinbouw, maar zal in het wereldbeeld Mondiale markt zich ook binnen andere sectoren verder ontwikkelen.

In het Mondiale markt wereldbeeld, waarin profit centraal staat, zal toch op één of andere wijze zorg moe-

ten komen voor planet en people aspecten, om op die manier de duurzaamheid in haar breder perspectief te behouden. Ondernemers geven in de workshops aan dat in de samenleving mogelijk allerlei tegenbewegingen naar voren zullen komen in dit wereldbeeld, die ervoor zorgen dat dit ook daadwerkelijk zal gebeuren.

Voor het beleid is het dan ook goed te weten dat de drijfveren van agrarische ondernemers vaak terug zijn te voeren op de cultuur in een regio. Om ervoor te zorgen dat beleid door de agrarische ondernemers goed wordt opgepakt en uitgevoerd, zou de overheid haar beleid op gebiedsniveau moeten invullen. Op die manier kan worden ingespeeld op de mentaliteit en fysieke en cultuurhistorische eigenschappen van de regio en zal beleid sneller in de bedrijfsvoering worden geïntegreerd.

Literatuur

Bont, C.J.A. de, M. Boekhoff, W.A. Rienks, A. Smit & A.E.G. Tonneijck, 2005.
Impact van verschillende wereldbeelden op de landbouw in Nederland.
Achtergronddocument bij 'Verkenning Duurzame Landbouw'.
WOT-werkdocument 19. WOT Natuur & Milieu, Wageningen

CBS, 2005. www.statline.nl

Gelderland, 2005. Grond voor verandering. Reconstructieplan Achterhoek en Liemers.
Provincie Gelderland, Arnhem.

Gemeente Westland, 2004. Ontwikkelingsvisie Greenport Westland 2020.

Korevaar, H., R.H.E.M. Geerts, W.de Visser & E. Koldewey, 2006.
Vier jaar multifunctionele gras- en bouwlanden in Winterswijk: gevolgen voor
economie en ecologie op de bedrijven. Rapport 115. Plant Research International,
Wageningen.

Ministerie van Volksgezondheid, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 2001.
Een wereld en een wil; werken aan duurzaamheid; Nationaal Milieubeleidsplan 4.
Ministerie van VROM, Den Haag

Noord-Brabant, 2004. Uitwerkingsplan Land van Cuijk, 21 december 2004;
Provincie Noord-Brabant, 's Hertogenbosch.

Nota Ruimte 2006. Ruimte voor ontwikkeling.
Deel 4. Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ, 's Gravenhage

Rabobanken en Kamers van Koophandel Haaglanden en Rotterdam, 2003.
De kracht van het Westland.

RIVM-Milieu- en Natuurplanbureau, 2004.
Kwaliteit en toekomst; verkenning van duurzaamheid. RIVM, Bilthoven.

Bijlage 1 Kentallen van de studiegebieden

Deze bijlage beschrijft een aantal kentallen van de vier studiegebieden. Deze kentallen zijn gebruikt om na te gaan hoe de gebieden zich de afgelopen jaren hebben ontwikkeld. Ze zijn als achtergrond gebruikt bij de voorbereiding voor de workshops. Ze zijn niet expliciet onderdeel geweest van de synthese, zoals beschreven in hoofdstuk 8, maar hebben impliciet wel bijgedragen om beter te begrijpen wat er in het gebied speelt en dus ook bij de agrarische ondernemers. Ook bij het vergelijken van verschillende gebieden kennen de cijfers hun betekenis.

Allereerst worden een aantal algemene kenmerken van het gebied weergegeven. Vervolgens wordt ingegaan op de ontwikkeling van de landbouw in de vier gebieden.

Algemene gebiedsgegevens

Bevolkingsgroei, inwoners en bevolkingsdichtheden

Tabel B.1 *Bevolkingsgroei, inwoners en bevolkingsdichtheden*

	Gem. jaarl. bevolkingsgroei 2005-2000	Inwoners per 1 jan 2005	Bevolkingsdichtheid (inw./km ²)
Hoge Land	0,4%	39.069	43
Winterswijk ¹⁾	0,5%	29.294	211
Westland ²⁾	0,5%	97.841	1.080
Land van Cuijk	0,2%	88.847	268
Nederland	0,5%	16.292 ³⁾	481

- 1) gegevens hebben betrekking op de gemeente Winterswijk
- 2) gebaseerd op 2005 t.o.v. 2004
- 3) x 1.000 inwoners

Inkomens en arbeidsparticipatie

Tabel B.2 *Inkomens en arbeidsparticipatie*

	Inkomen per huishouden ¹⁾ x 1.000 euro	Netto arbeidsparticipatie ²⁾
Hoge Land	23,1	59,7
Winterswijk	24,8	69,0
Westland	28,9	70,2
Land van Cuijk	26,8	69,8
Nederland	25,9	65,5

- 1) Gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden in 2000
- 2) Werkzame beroepsbevolking in % van de totale beroepsbevolking in de leeftijdscategorie 15-64 jaar; werkzaam voor minimaal 12 uur per week. Gemiddelde over de jaren 2001 t/m 2003

Land- en tuinbouw

Aantal land- en tuinbouwbedrijven, arbeidskrachten en bedrijfsomvangverdeling

Tabel B.3 Aantal en ontwikkeling land- en tuinbouwbedrijven per gebied, arbeidskrachten en bedrijfsomvangverdeling

	Hoge Land	Winterswijk	Westland	Land van Cuijk	Nederland
Aantal bedrijven (2004, alle)	608	675	1567	1214	83 890
Vermindering (2004-1999)	-10%	-26%	-24%	-15%	-17%
Verdeling (% , 2004):					
<20Nge ¹⁾	14	41	16	31	31
20-50 Nge	14	16	5	17	18
50-100 Nge	23	24	13	21	24
100 Nge e.m.	49	19	66	31	27
Totaal	100	100	100	100	100
Arbeidsjaar-eenheden ²⁾	1207	1041	8572	2165	173 801

1) Nge (Nederlandse Grootte-eenheid), is een maat om de economische omvang van een land- of tuinbouwbedrijf in uit te drukken. 1 Nge komt overeen met een bruto saldo van 1.400 euro. Dit saldo komt tot stand door van de bruto-geldopbrengst van een gewas of veehouderijtak de directe kosten af te trekken. Onder de directe kosten wordt verstaan de kosten voor plantmateriaal, bemesting, onkruidbestrijding, ziektebestrijding, loon werk. De kosten voor grond, gebouwen, machines en arbeid zitten dus niet in deze berekening. In dit rapport zijn de Nge-normen van 1998 genomen.

2) Totale werkgelegenheid omgerekend naar volledige mensjaren arbeid

Grondgebruik

Tabel B.4 Grondgebruik in 2004

	Grondgebruik in 2004 (%)				
	Hoge Land	Winterswijk	Westland	Land van Cuijk	Nederland
Grasland	25	63	8	34	51
Voedergewassen	3	23	2	28	13
Bouwland 1)	69	13	7	31	30
Tuinb. open grond	3	1	4	7	5
Glastuinbouw	0	0	79	0	1
Totaal	100	100	100	100	100
= totaal areaal (ha)	33.615	13.746	3.379	21.445	1.928.111

1) excl. voedergewassen

Productierichtingen

Tabel B.5 Productiesamenstelling op bedrijven > 20 Nge in 2004

	Samenstelling in 2004 (%)				
	Hoge Land	Winterswijk	Westland	Land van Cuijk	Nederland
Graasdierhouderij 1)	30	71	0	38	39
Hokdierhouderij	2	19	0	30	11
Akkerbouw 2)	61	5	0	9	12
Tuinbouw open grond	4	4	0	14	13
Tuinbouw onder glas	2	0	100	5	23
Overige tuinbouw 3)	1	1	0	5	3
Totaal	100	100	100	100	100
(Totaal Nge x 1.000 =	71	36	375	93	6.740
Groei in productie 4) %	+3%	-21%	0%	-16%	-9%

1) incl. grasland en voedergewassen

2) excl. voedergewassen

3) champignonteelt, witloftrek en bloembollenbroei

4) totale groei in productie tussen 1999 en 2004 (alle bedrijven, in Nge's)

Ontwikkelingen per bedrijfstype per deelgebied (aantal, bedrijfsomvang en bedrijfsoppervlakte)

Tabel B.6 Ontwikkeling aantal bedrijven per deelgebied

	Hoge Land		Winterswijk		Westland		Land van Cuijk		Nederland	
	2004	% ¹⁾	2004	% ¹⁾	2004	% ¹⁾	2004	% ¹⁾	2004	% ¹⁾
Bedrijven > 20 Nge	142	-1	238	-22	2	-50	259	-17	21.570	-18
Melkvee	10	-17	62	-46	0	0	226	-30	5.999	-33
Hokdier	22	0	61	-34	4	+33	85	-23	6.901	-12
Ov.graasd/vee	286	-13	14	-7	3	+50	79	+23	7.774	-9
Akkerbouw	6	+20	4	-20	2	-84	24	+4	2.332	-20
Opengrondstuinb.	10	-47	0	-100	1242	-27	22	+16	5.502	-26
Glastuinbouw	43	-9	21	-16	58	-24	138	-24	7.877	-19
Overige bedrijven										
Totaal	519	-10	400	-29	1311	-28	833	-19	57.955	-19
Bedrijven < 20 Nge	89	-8	275	-21	256	-4	381	-3	29.651	-13
Alle bedrijven	608	-10	675	-26	1567	-24	1214	-15	83.890	-17

¹⁾ Verandering van het aantal bedrijven: 2004 ten opzichte van 1999

Tabel B.7 Gemiddelde bedrijfsomvang van de bedrijven per bedrijfstype

Gemiddelde bedrijfsomvang in 2004 (in Nge's)					
Bedrijven > 20 Nge	Hoge Land	Winterswijk	Westland	Land van Cuijk	Nederland
Melkveebedrijven	131	96	*	119	102
Hokdierbedrijven	84	100	*	128	107
Ov. graasdier en vee	62	66	*	72	62
Akkerbouwbedrijven	144	82	*	43	86
Opengrondstuintbouw	*	*	*	151	191
Glastuintbouwbedrijven	112	*	292	165	265
Overige bedrijven	152	67	197	119	115
Totaal	136	91	286	112	116
Bedrijven <20Nge	10	9	2	9	9
Alle bedrijven	117	57	239	79	83

*) te weinig waarnemingen (minder dan 10 bedrijven in het studiegebied)

Tabel B.8 Gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de bedrijven per bedrijfstype

Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in 2004 (in ha)					
Bedrijven > 20 Nge	Hoge Land	Winterswijk	Westland	Land van Cuijk	Nederland
Melkveebedrijven	53	35	*	36	40
Hokdierbedrijven	5	11	*	9	8
Ov. graasdier en vee	31	23	*	18	27
Akkerbouwbedrijven	78	63	*	31	57
Opengrondstuintbouw	*	*	*	18	20
Glastuintbouwbedrijven	0,8	*	1,8	2,3	2,2
Overige bedrijven	49	25	4	24	22
Totaal	64	30	2	23	31
Bedrijven <20Nge	7	6	2	6	6
Alle bedrijven	55	20	2	18	23

*) te weinig waarnemingen (minder dan 10 bedrijven in het studiegebied)

Intensiteit van het grondgebruik

Zoals in de vorige paragrafen al duidelijk is geworden zijn er grote verschillen in groottes van de bedrijven, grondgebruik en wijze van produceren. De intensiteit van het grondgebruik en daarmee de inkomens en verdiensten verschillen veel per deelgebied. Ter illustratie hiervan zijn in tabel B.9 de verschillende intensiteiten van het grondgebruik, uitgedrukt in Nge's per ha, voor de verschillende gebieden op een rijtje gezet. Tevens is per studiegebied vermeld hoeveel ha één mensjaar arbeid aan kan.

Leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie

Tabel B.9 Intensiteit van grondgebruik, Ha en Nge per arbeidsjaareenheid (AJE) in de diverse studiegebieden in 2004

Alle bedrijven	Hoge Land	Winterswijk	Westland	Land van Cuijk	Nederland
Nge's per ha	2,1	2,8	111,0	4,5	3,6
Ha per AJE	27,9	13,2	0,4	9,9	11,1
Nge per AJE	59	37	44	45	40 ¹

1) Het Nederlandse gemiddelde van 40 Nge komt overeen met een bruto saldo van 56.000 euro. (1 Nge= 1400 euro); het behaalde inkomen is hiervan afgeleid en vormt hier een onderdeel van.

Tabel B.10 Leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie (procentuele verdeling)

Bedrijven > 20 Nge	Hoge Land	Winterswijk	Westland	Land van Cuijk	Nederland
Tot 40 jaar	12	11	19	20	15
40-50 jaar	29	30	34	38	30
50 jaar e.m.	59	59	47	42	55
Totaal	100	100	100	100	100
Opvolging ¹⁾	37%	35%	16%	30%	32%

1) Bedrijven met een geregistreerde opvolger op bedrijven met een oudste bedrijfs hoofd ouder dan 50 jaar.

Wot-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu - vanaf september 2005

Wot-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu te Wageningen.

T 0317 - 47 78 44; F 0317 - 42 49 88; E info.wnm@wur.nl

Wot-rapporten zijn ook te downloaden via de Wot-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

- 1 Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Greff-van Rossum & R. Jochem (2005). Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO
- 2 Broek, J.A. van den (2005). Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030
- 3 Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen (2005). Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 4 Henkens, R.J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen, (2005). Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1
- 5 Ehlert, P.A.I. (2005). Toepassing van de basisvrachtbenadering op fosfaat van compost; Advies
- 6 Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda (2006). Verrommeling in Nederland
- 7 Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma (2005). Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005
- 8 Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong (2005). Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV
- 9 Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg (2005). Hotspots floristische biodiversiteit
- 10 Cate, B. ten, H. Houweling, J. Tersteeg & I. Versteegen (Samenstelling) (2005). Krijgt het landschap de ruimte? Over ontwikkelen en identiteit
- 11 Selnes, T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt (2005). Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen
- 12 Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel (2006). Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering
- 13 Kros, J. P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink (2005). Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriëntenbeschikbaarheid
- 14 Brouwer, F.M, H. Leneman & R.G. Groeneveld (2007). The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture
- 15 Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas (2005). Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie
- 16 Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman (2005). Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie
- 17 Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks (2006). Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 18 Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals (2006). Van adoptiekip tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk
- 19 Kuindersma, W., F.G. Boonstra, S. de Boer, A.L. Gerritsen, M. Pleijte & T.A. Selnes (2006). Evalueren in interactie. De mogelijkheden van lerende evaluaties voor het Milieu- en Natuurplanbureau
- 20 Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, M.L.P. van Esbroek, R.A. Groeneveld, A. van Hinsberg, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk (2006). Methodiekontwikkeling kosteneffectiviteit van het natuurbeleid. De realisatie van het natuurdoel 'Natte Heide'
- 21 Bommel, S. van, N.A. Aarts & E. Turnhout (2006). Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur
- 22 Vries, S. de & Boer, T.A. de, (2006). Toegankelijkheid agrarisch gebied voor recreatie: bepaling en belang. Veldinventarisatie en onderzoek onder in- en omwonenden in acht gebieden
- 23 Pouwels, R., H. Sierdsema & W.K.R.E. van Wingerden (2006). Aanpassing LARCH; maatwerk in soortmodellen
- 24 Buijs, A.E., F. Langers & S. de Vries (2006). Een andere kijk op groen; beleving van natuur en landschap in Nederland door allochtonen en jongeren

-
- 25 *Neven, M.G.G., E. Turnhout, M.J. Bogaardt, F.H. Kistenkas & M.W. van der Zouwen (2006)*. Richtingen voor Richtlijnen; implementatie Europese Milieurichtlijnen, en interacties tussen Nederland en de Europese Commissie.
 - 26 *Hoogland, T. & J. Runhaar (2006)*. Neerschaling van de freatische grondwaterstand uit modelresultaten en de Gt-kaart
 - 27 *Voskuilen, M.J. & T.J. de Koeijer (2006)*. Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer
 - 28 *Langeveld, J.W.A. & P. Henstra (2006)*. Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw.
 - 29 *Kolk, J.W.H. van der, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J.W. Olde Loohuis & P.J. Rijk (2007)*. Verkenningen duurzame landbouw. Doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's
 - 30 *Vreke, J., M. Pleijte, R.C. van Apeldoorn, A. Corporaal, R.I. van Dam & M. van Wijk (2006)*. Meerwaarde door gebiedsgerichte samenwerking in natuurbeheer?
 - 31 *Groeneveld, R.A., R.A.M. Schrijver & D.P. Rudrum (2006)*. Natuurbeheer op veebedrijven: uitbreiding van het bedrijfsmodel FIONA voor de Subsidieregeling Natuurbeheer
 - 32 *Nieuwenhuizen, W., M. Pleijte, R.P. Kranendonk & W.J. de Regt (2007)*. Ruimte voor bouwen in het buitengebied; de uitvoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening in de praktijk
 - 33 *Boonstra, F.G., W.W. Buunk & M. Pleijte (2006)*. Governance of nature. De invloed van institutionele veranderingen in natuurbeleid op de betekenisverlening aan natuur in het Drents-Friese Wold en de Cotswolds
 - 34 *Koomen, A.J.M., G.J. Maas & T.J. Weijtschede (2006)*. Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen; Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003
 - 35 *Vader, J. & H. Leneman (redactie) (2006)*. Draggers landelijk gebied; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
 - 36 *Bont, C.J.A.M. de, C. van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman & R.A.M. Schrijver (2007)*. Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap.
 - 37 *Gerritsen, A.L., A.J.M. Koomen & J. Kruit (2007)*. Landschap ontwikkelen met kwaliteit; een methode voor het evalueren van de rijksbijdrage aan een beleidsstrategie
 - 38 *Luijt, J. (2007)*. Strategisch gedrag grondeigenaren; Van belang voor de realisatie van natuurdoelen.
 - 39 *Smits, M.J.W. en F.A.N. van Alebeek, (2007)*. Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw; Een literatuurstudie.

In dit rapport wordt ingegaan op de vraag hoe agrarische ondernemers zullen inspelen op toekomstige ontwikkelingen in de maatschappij. Hiervoor zijn agrariërs uit de regio's Winterswijk, Land van Cuijk, Westland en het Hoge Land tijdens een workshop geconfronteerd met twee uiteenlopende wereldbeelden. Het ene wereldbeeld vertegenwoordigt mondialisering, terwijl het andere wereldbeeld meer gericht is op de eigen regio. De agrariërs is gevraagd hoe zij binnen dit wereldbeeld hun bedrijf en het gebied waarin zij wonen zien in het jaar 2030. Het blijkt dat niet alleen het wereldbeeld bepalend is voor de toekomst van een agrarische onderneming, maar dat fysieke omstandigheden van het gebied, cultuur en mentaliteit en ondernemerschap in grote mate meespelen.

WOt-rapport 29 (2007)
ISSN 1871-028X

WOt

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu